

D. van Arkel
G. C. Quispel
R. J. Ross

‘De Wijngaard des Heeren?’

*Een onderzoek naar de wortels van
‘die blanke baasskap’ in Zuid-Afrika*

Martinus Nijhoff – Leiden
1983

ISBN 90 247 9993 7

© 1983: Uitgeverij Martinus Nijhoff B.V., Morssingel 9-13, 2312 AZ Leiden

Behoudens uitzondering door de Wet gesteld mag zonder schriftelijke toestemming van de rechthebbende(n) op het auteursrecht, e.q. de uitgeefster van deze uitgave, door de rechthebbende(n) gemachtigd namens hem (hen) op te treden, niets uit deze uitgave worden veeelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of anderszins, hetgeen ook van toepassing is op de gehele of gedeeltelijke bewerking.

De uitgeefster is met uitsluiting van ieder ander gerechtigd de door derden verschuldigde vergoedingen voor kopiëren, als bedoeld in artikel 17 lid 2, Auteurswet 1912 en in het K.B. van 20 juni 1974 (Stb. 351) ex artikel 16b Auteurswet 1912, te innen en/of daartoe in en buiten rechte op te treden.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

Inhoud

Dankbetuigingen	VI
Glossarium	VII
Kaart	X
I Inleiding	1
II Hypothese	4
III Verwerpingen	17
A. De radicale visie	17
B. Pluralisme	22
C. Religie	25
D. Stereotypering van Khoisan en slaven	32
E. Economie en arbeidssituatie onder de VOC	37
F. Samenvatting	41
IV Getoetste veronderstellingen, 1800-1830	43
A. De komst van de Britten	43
B. Regering en rijke burgers	44
C. Economische veranderingen	46
D. Naar een raciale stratificatie	51
V Stabilisering van het raciale patroon, 1830-1860	62
VI Conclusie	71
Noten	73
Lijst van geciteerde literatuur	81

Dankbetuigingen

Het materiaal voor dit boek is voor een belangrijk deel verzameld tijdens werkcolleges. De volgende studenten hebben op zeer enthousiaste wijze aan deze colleges meegewerkt. J. Allaard, J. C. A. M. Cottaar, E. G. B. Devilee, E. J. L. Doeselaar, L. G. Duterloo, P. Fransen, A. S. Goossens, R. J. B. Hageman, J. R. v.d. Heiden, C. Heuvelman, M. C. Janssen, L. A. M. v.d. Linden, F. M. de Man, J. M. Nan, J. J. M. Nielen, C. Th. G. P. Princen, Chr. A. Putter, M. A. J. Vaes en C. M. Versteeg-Boender.

Verder waren er belangrijke bijdragen van

N. Bremer, G. Buurman, P. C. van Duin, L. v. Eerden, P. v. Eyden, R. C. Kloosterman, R. L. Koops, J. J. Leytens, J. M. W. G. Lucassen, F. A. Versteeg en P. H. H. Vries.

Een speciaal woord van dank voor het Interuniversitair Instituut voor Missiologie en Oecumenica, waar wij het archief van de London Missionary Society hebben kunnen raadplegen.

Tenslotte willen wij Mw. C. Gilles en in het bijzonder Mw. M. Th. de Kock-Ververda bedanken voor de vele uren die zij hebben besteed aan het uittypen van dit boek.

Glossarium

ARA: Algemeen Rijksarchief, Den Haag.

CA: Kaapse Archief.

Cape Blue Book: *Cape of Good Hope Blue Book and statistical Register*.

Civil Commissioner: Magistraat met toezicht op meer dan een district.

Commissioners of Enquiry: In 1823 door Londen uitgestuurd om de kolonie te onderzoeken.

Khoisan:

1. Khoisan is de algemene benaming voor de oorspronkelijke bevolking van het zuidwestelijke deel van Afrika, die als een eenheid beschouwd mag worden, ondanks linguïstische verscheidenheid.
2. Khoikhoi, zijn diegenen binnen de groep Khoisan, die zich overwegend in leven houden met veeteelt (Hottentotten).
3. San, zijn diegenen uit groep 1, die zich voornamelijk in leven houden met jacht en verzameling (Bosjesmannen), doch die wel Khoikhoi aspiraties kunnen hebben, of gedegradeerde Khoikhoi zijn. Op grond van hun aspiraties kunnen zij veedieven zijn.
4. Khoi wordt gebruikt als adjectief horende bij alle groepen.

Landdrost: Magistraat van een district.

L.M.S.: London Missionary Society. Ook het archief daarvan, dat zich in de School of Oriental and African Studies te Londen bevindt (met een microfiche exemplaar in het Interuniversitaire Instituut voor Missiologie en Oecumenica, Leiden).

Master and Servant: Cape of Good Hope, Legislative Council, *Master and Servant: Documents on the working of the Order in Council of 21st July 1846* (Kaapstad, 1849).

P.R.O.: Public Record Office, Londen.

RCC: G. McC. Theal (ed.), *Records of the Cape Colony*, 36 delen (Londen, 1895-1906).

Resident Magistrate: Magistraat van een district na 1827.

San: zie Khoisan.

Squatters: mensen die op een stuk land woonden en boerden, zonder daarvan eigenaar of pachter te zijn; plakkers.

Veldkornet: gekozen leider van een gedeelte van een district met juridische functie, ook aanvoerder van de militia.

VOC: Verenigde Oost-Indische Compagnie, ook het archief daarvan (in het ARA).

Vrijburger: iemand met burgerrechten in de kolonie, geen dienaar van de VOC.

Vrije zwarte: vrij-gegeven slaaf.

Er was een heer des huizes, die eenen wijngaard plantte, en zette eenen tuin daarom, en groef eenen wijnpersbak daarin, en bouwde eenen toren, en verhuurde dien den landlieden, en reisde buiten 's lands.

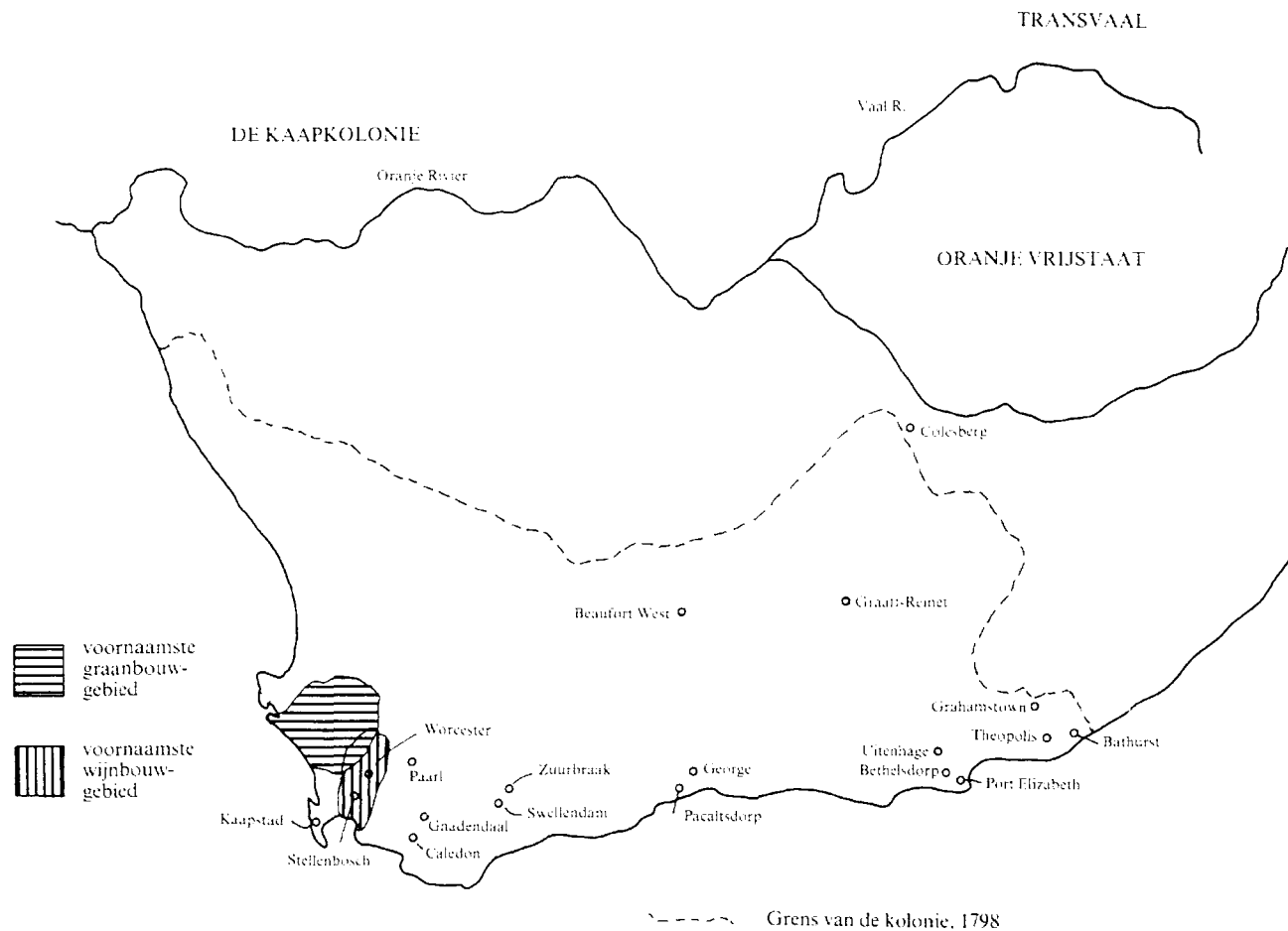
Toen nu de tijd der vruchten genaakte, zond hij zijne dienstknechten tot de landlieden, om zijne vruchten te ontvangen. En de landlieden, nemende zijne dienstknechten, hebben den eenen geslagen, en den anderen gedood, en den derden gesteenigd.

Daarom zeg ik Ulieden, dat het Koninkrijk Gods van u zal weggenomen worden en een volk gegeven dat zijne vruchten voortbrengt.

Mattheus 21 : 33, 34-35, 43

Want de wijngaard van den Heere der heirscharen is het huis van Israel, en de mannen van Juda zijn eene plant Zijner verlustigingen; en Hij heeft gewacht naar recht, maar ziet, het is schurftigheid; naar gerechtigheid, maar ziet het is geschreeuw.

Jesaja 5 : 7

I Inleiding

Triumviraten hebben vaak geen beste reputatie. Rekenschap afleggen van de werkwijze van dit triumviraat is echter niet ingegeven door een verlangen eventuele verdenkingen te weerleggen, maar door het verlangen de achtergronden van dit boek te schetsen. Voor zover het een rechtvaardiging voor een gekozen onderzoeksmethode inhoudt, zal het dat in de ogen van sommigen beslist wel zijn. Te meer reden het aan het forum van lezers voor te leggen.

Oorspronkelijk begonnen met een vergelijkende studie van 19e-eeuws antisemitisme in Europa werd Van Arkel door zijn probleemstelling gedwongen zich te verdiepen in de ontwikkeling van het precederende anti-Joodse stereotype. Een zekere modelmatige oplossing van dat probleem deed de behoefte ontstaan het model te toetsen in andere (proto-)racistische situaties. Afrika leek zich daarvoor bij uitstek te lenen. Daar bovendien van oudsher het verlangen bestond zijn eventuele expertise aan te wenden in de zeer actuele problemen van dat land, begon hij, zonder al te veel kennis, in werkcolleges zijn aandacht op de geschiedenis van Zuidafrikaanse rassenrelaties te richten.

Niet van meet af aan, maar wel vrij spoedig werd duidelijk, dat toetsing van een in Middeleeuwse verhoudingen ontwikkeld model aan pre-industriële verhoudingen in Zuid-Afrika plaats moest vinden. Hier was goede raad duur, want ondanks het voortreffelijke werk van Monica Wilson en de haren, vertoont op handboekniveau, maar niet alleen daar, met name de sociale en economische geschiedenis van pre-industrieel koloniaal Zuid-Afrika nog zo veel lacunes, dat het een niet op redelijk korte termijn af te ronden project leek te worden. Ross met zijn enorme, breed gespreide kennis van juist pre-industriële koloniale Zuidafrikaanse geschiedenis bracht uitkomst. Wellicht in een behoefte op zijn beurt deze kennis eens af te zetten tegen Europese verhoudingen, of gewoon omdat het probleem hem boeide, begon hij actief aan de discussie deel te nemen, evenals Quispel, die met zijn expertise van de raciale verhoudingen in de Zuidelijke Staten van de V.S. weliswaar geen direct vergelijkingsobject aandroeg, maar wel kennis van een denkklimaat, dat door culturele en godsdienstige overeenkomsten een mogelijke verwantschap met het denken van blanken in Zuid-Afrika vertoonde. De heuristische mogelijkheden werden door zijn participatie verruimd. In moeilijke en vaak heftige discussies, met vallen en opstaan, werd uiteindelijk de centrale probleemstelling van dit boek bereikt, en met studenten, die hun bijdrage in de vorm van scripties en collegebeurten leverden, besproken.

Wat allen tesamen bond was de behoefte er iets 'aan te doen', en de overtuiging niet alleen, dat alle vormen van racisme en hun voorgeschiedenis een zodanige verwantschap vertonen, dat zij onderling vergelijkbaar zijn, maar ook dat de evident grote moeilijkheden daartoe geen beletsel mochten vormen. De maatschappelijke en intellectuele uitdaging werd er alleen maar groter om.

Van begin af aan hebben wij, in onze behoefte liever te willen verklaren dan beschrijven, ons laten leiden door het, wellicht als neo-positivistisch te bestempelen uitgangspunt, dat

een theorie die één feit verklaart geen theorie is, en dat de daarin aangeboden verklaring geen verklaring is. Een verklaring van één verschijnsel in één situatie is geen verklaring, omdat met de beperking een tautologisch element wordt geïntroduceerd. IJsvorming kan 'verklaard' worden, door de constatering, dat altijd als het vriest er ijs is, maar ook vice versa. Het voorkomen van ijs is nu juist het bewijs dat het vriest. Dus is uiteindelijk het voorkomen van ijs 'verklaring' voor het ijs. Een verklaring wordt pas verklaring, als zij een voorspellend karakter heeft voor nog niet onderzochte verschijnselen. Elke vloeistof die een op een onafhankelijke schaal te meten temperatuurdaling ondergaat, zal in aggregatietoestand veranderen, en vaste stof worden. Uit deze controleerbare verklaring, *elke* vloeistof, volgen een aantal 'conjectures', redelijke gissingen: I. verandering van aggregatietoestand onder invloed van temperatuur is omkeerbaar, elke vaste stof kan smelten, II. verandering van aggregatietoestand treedt ook op bij gassen, III. de voor elke vloeistof en voor elk gas specifieke kritische temperatuur wordt bepaald door de molecuulair-structuur. In het onderhavige geval zou het analogon voor vloeistoffen kunnen zijn, alle middeleeuwse Christelijke landen, en voor gas, Zuid-Afrika. Zoals sommige tixotrope stoffen een molecuulair verklaarbare uitzondering op de algemene aggregatieregels vormen, of verschillen in druk molecuulair verklaarbaar de verandering bij andere temperatuur doet plaatsvinden enz. weshalve wij kunnen schaatsen en skiën, zullen er in het onderhavige geval te verklaren, maar verklaarbare uitzonderingen zijn. De specifieke 'kritische' waarden zullen vastgesteld moeten worden en 'conjectures', redelijke gissingen gemaakt moeten worden. Daarover gaat dit boek.

Het gaat uit van het standpunt, dat binnen het neo-positivistische standpunt verklaringen beweringen zijn van het type: altijd wanneer P, Q, R zich voordoen, zal X volgen. Is er één geval dat P, Q, R zich voordoen, en X niet volgt, dan is de bewering onjuist, ook voor alle andere gevallen, en moet vervangen worden door een zodanige bewering dat alle andere en het afwijkende geval in bovengenoemde zin verklaard worden, vermoedelijk door S, T, U etc. aan de reeks van noodzakelijke en voldoende geachte voorwaarden toe te voegen.

P, Q en R, in het onderhavige geval stigmatisering, sociale afstand en terrorisering van de discriminant (hoofdstuk I), worden bij de theorievorming als syntactische elementen gebruikt, d.w.z. als betrekkelijk inhoudloze, abstracte termen, die in hun onderlinge logische relatie bekeken worden en samengevoegd tot een verklarende bewering, een theorie, in bovengenoemde zin. Voor de beschrijving van elk concreet geval is dan de semantische invulling nodig – de stigmatisering van Joden is een andere dan die van Khoi, abusievelijk Hottentotten genoemd – maar de onderlinge verhouding van de ter verklaring aangevoerde P, Q en R blijft hetzelfde, hetgeen niet hoeft te impliceren, dat zij in dezelfde chronologische volgorde behoeven op te treden, tenzij de theorie dat noodzakelijk maakt. In het onderhavige probleem is dat niet het geval daar de constituerende elementen van de theorie aanvankelijk onafhankelijke variabelen zijn. De overweging dat zij in een later stadium van het proces afhankelijke variabelen kunnen worden doet daar niets aan af.

Het driemanschap heeft voor deze wellicht als hypothetisch-deductief te omschrijven methode gekozen op grond van de ook in andere sociale wetenschappen erkende, intuïtief gegronde overtuiging, dat alle als racistisch of 'proto-racistisch' te kwalificeren verschijnselen een zodanige gelijkenis vertonen, dat zij zich lenen voor algemene theorievorming.¹ Sociologische en psychologische mechanismen zijn te klaarblijkelijk in alle

vormen op dezelfde wijze aan het werk, dan dat een historicus in zijn benadering met volledig voorbijgaan daarvan zich een individualistische benadering zou kunnen veroorloven. Het probleem racisme is te belangrijk om over te laten aan op zijn best bundeling van beschrijving van individuele gevallen. Beschrijving van individuele ziektegevallen en bundeling daarvan levert geen diagnose, laat staan een therapie, systematische vergelijking van ziektebeelden doet dat wel.

Wij hebben niet de pretentie te menen dat de hypothetisch-deductieve werkwijze alleen-zaligmakend is, dat pure beschrijving, hoe die dan ook te werk mag gaan, geen legitieme wetenschappelijke arbeid zou kunnen zijn; integendeel, zij blijkt inspirerend en corrigerend te kunnen werken. Zonder het vele beschrijvende werk, dat als voorwerk beschouwd werd, hadden wij ons werk niet kunnen doen.

We hebben wel de pretentie te beweren, enigszins tegen de geest van de tijd, dat de totale onbruikbaarheid van de hypothetisch-deductieve werkwijze in historicis geenszins is aangetoond, door H. Rickert met *Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung*² evenmin als door wie ook maar. De bruikbaarheid voor het doel dat zij zich stellen van andere methoden is geen argument tegen de bruikbaarheid van deze methode voor haar doel. Als zij vruchten afwerpt, tot controleerbare uitspraken komt is zij niet af te wijzen. Het definitieve bewijs van onbruikbaarheid zou pas geleverd zijn met onze onfeilbaarheid en onzinnige resultaten. Wij geloven niet in onze onfeilbaarheid, en dragen derhalve volle verantwoordelijkheid voor alle tekortkomingen en fouten die er mochten zijn.

II Hypothese

'Apartheid' is waarschijnlijk het enige Nederlandse woord dat in alle vijf werelddelen algemeen verstaan wordt. De oorzaak van deze voor veel Nederlanders wat pijnlijke algemene verstaanbaarheid is vermoedelijk daarin gelegen, dat het woord staat voor een zo gesystematiseerde en rigide vorm van een door de overheid opgelegd racisme met raciale segregatie, dat het een referentiepunt is voor alle andere vormen. Het officiële karakter van het systeem doet denken aan de overigens veel gewelddadiger vorm van racisme in Nazi-Duitsland, terwijl de gehanteerde rechtvaardiging ervan bij oppervlakkige beschouwing herinnert aan de in het zuiden van de Verenigde Staten gebruikelijke. Het in het systeem vigerende bestel van arbeidsverhoudingen maakt vergelijking met andere vormen van racisme mogelijk. Het systeem van reservaten en de rechteloze positie erbuiten voor niet-blanken lijkt trekken van verwantschap te vertonen met b.v. de positie van de Etás in Japan. Etás in Japan waren erfelijk 'onaanraakbaar', op grond van hun professionele omgang met vuil en 'dode dieren'. Zij leidden een geheel afgescheiden bestaan, in eigen wijken, met eigen tempels en alleen onderlinge huwbaarheid. Zij werden door de overige Japanners als slechts 1/7 mens beschouwd, blijkens een uitspraak van een rechter in 1859, die in de rechtszaak van een Japanner, die een Eita gedood had, besliste, dat nog zes andere Etás gedood moesten worden, voor er van een moord sprake was. Hun werden specifieke lichaamskenmerken toegeschreven.¹

Als in de beleving van iedereen, die met racisme te maken heeft, Apartheid trekken gemeen heeft met de hem bekende vorm, dan wordt daarmee vergelijkbaarheid van de verschillende vormen van racisme gesuggereerd. Sterker, ondanks alle locale en historische verschillen, ondanks de verschillende uitingsvormen, wordt impliciet aangenomen, dat aan alle vormen van racisme analoge processen van stereotypie-vorming en van rationalisatie of analoge patronen van stratificatie ten grondslag liggen. Aldus wordt verondersteld dat de vorming van een van bijzonderheden abstraherende algemene theorie mogelijk is.

Tegen deze veronderstelling lijkt te pleiten de overweging, dat zij impliciet uitgaat van het cultuurvrij zijn van de mechanismen die groepsoordelen en groepsonderwerping in het leven roepen; verondersteld wordt immers dat overal waar de door onderzoek te bepalen noodzakelijke en voldoende voorwaarden aanwezig zijn, het altijd in dezelfde syntactische termen te beschrijven verschijnsel racisme zich voor zal doen, onafhankelijk van een door tijd en plaats e.d. bepaalde culturele situatie. Gegeven het feit, dat het b.v. onmogelijk blijkt een cultuurvrije intelligentie-test te maken, is het niet zonder bedenken culturele variabelen bij voorbaat uit te sluiten en overal dezelfde mechanismen te veronderstellen, of liever aan te nemen dat dezelfde variabelen overal hetzelfde resultaat zullen hebben.²

Het lijkt een geldige tegenwerping tegen algemene theorievorming, maar is het niet, zolang de theorievorming erop uit is de culturele variabelen als onafhankelijk te isoleren. Dat kan, net zo als het mogelijk is aan te geven welke culturele factor maakt dat een in

één situatie getoetste intelligentietest elders niet werkt. Het was het afwezig zijn van elk element van competitie in de cultuur van de Hopi Indianen uit Arizona, die maakte dat een intelligentietest, gebaseerd op het samenvoegen van blokjes hout tot één figuur, gemeten in de tijd, niet werkt. Het gevonden I.Q. in die test is recht evenredig met de gebruikte tijd. Aangezien door totale afwezigheid van competitie in hun cultuur alle Hopi kinderen op elkaar wachtten voor zij met hun oplossingen kwamen, scoorden zij allemaal als idioten, zonder dat uiteraard te zijn. Het is de culturele variabele 'geen competitie', die hen op een in een competitieve samenleving getoetste schaal tot schijnbare idioten maakt. Op analoge wijze zijn, semantisch gesproken, culturele variabelen binnen het probleemveld racisme te isoleren. Zolang verklarende, d.w.z. voorspellende uitspraken ontleend aan b.v. een analyse van antisemitisme gedaan kunnen worden over de behandeling van b.v. Etás, met aanvulling van Japanse godsdienstige gegevens, die op zich geen voldoende verklarend vermogen hebben, of vice-versa, dan is generaliseerbaarheid niet bij voorbaat af te wijzen. Als de in een analyse van antisemitisme gevonden elementen A, B, C, . . . + Japanse specificeerbare, b.v. godsdienstige variabelen een voldoende verklaring voor discriminatie van Etás bieden, of nogmaals omgekeerd, dan zijn de elementen A, B, C, voldoende voor een algemene theorie, mits, en alleen mits, de Japanse variant afdoende verklaring kan bieden voor eventuele afwijkingen van de Japanse vorm van discriminatie en mits de Japanse culturele situatie niet een voldoende verklaring biedt, die niet de elementen A, B, C . . . bevat. Er is te meer reden tot algehele vergelijking, omdat als men discriminatie in Japan alleen zou bestuderen, en vinden, dat die herleid kan worden tot X, dan vindt men in feite dat X discriminatie bewijst en discriminatie X, de tautologische situatie als boven bedoeld. Het stigma is specifiek, dat er een stigma is niet. Blijkt algehele vergelijking onmogelijk, dan kan altijd nog een theorie van beperkter reikwijdte geformuleerd worden, die dan geldig is binnen volgens precieze normen te omschrijven cultureel voldoende analoge situaties, als b.v. (vroeg) kapitalistisch, Westeuropese cultuurkring, Christelijke traditie e.d.

Op grond van dergelijke overwegingen is het onderzoek gestart. Er werden in de geest van Karl Popper, *Conjectures and Refutations: The Growth of Scientific Knowledge* (Londen 1972⁴) Popperiaans gesproken 'conjectures' opgesteld aan de hand van een analyse van de groei van het anti-Joodse stereotype, zonder al te veel voorkennis van de Zuidafrikaanse situatie.³ Een drietal voor de verklaring van het anti-Joodse stereotype noodzakelijk en voldoende geachte voorwaarden werd als onderzoeksmodel in de Zuidafrikaanse situatie geïntroduceerd. Deze voorwaarden zijn stigmatisering, sociale afstand, en terrorisering van de discriminant, ogenschijnlijk triviaal, maar in hun onderlinge relaties van een hoog verklarend vermogen. In abstracte vorm weergegeven zien deze onderlinge relaties er als volgt uit. Op de groep waarvoor het onderworpen zijn aan discriminatie verklaard moet worden, moet ooit een veroordelend stigma gelegd zijn door een geloofssysteem formulerende instantie, die binnen de potentiële discriminant groep een zodanig gezag had of kreeg, dat niet-acceptatie door de resulterende inconsistentie in dat geloofssysteem conflict opriep. Niet-acceptatie zal dan ook alleen mogelijk geweest zijn, als de inconsistentie van het stigma met een dagelijkse ervaringswereld als pijnlijker ervaren werd, dan de door niet-acceptatie gecreëerde inconsistentie in het geloofssysteem. Met andere woorden, alleen een van vóór de stigmatisering daterende frequente en open interactie waarvan de opheffing pijnlijk is, zal een beletsel

kunnen vormen voor acceptatie. Als sociale afstand gedefinieerd wordt als omgekeerd evenredig aan de frequentie van de open interactie, dan geldt dat het stigmatiserings-effect recht evenredig is met sociale afstand. Met open interactie, in tegenstelling tot geëtiquetteerde interactie (labelled interaction), wordt bedoeld een interactie die niet bij voorbaat vastgelegd is door vaste rolposities. Het past in de opgelegde rol van de zwarte nanny onder specifieke voorwaarden voor blanke zuigelingen te zorgen, naast wie zij 10 jaar later niet in de bus mag zitten. De interactie is dan aan specifieke voorwaarden gebonden en daardoor beperkt. Standverschil heeft in mindere mate hetzelfde effect. Maximalisering van open interactie zal bereikt worden bij samenwerking op voet van gelijkheid binnen uit de twee ethnische componenten in kwestie samengestelde economische of andere op realisering van een bepaald doel gerichte groepen, b.v. Joodse en niet-Joodse arbeiders in een vakbond. Hoe groter het aantal groepen, hoe groter de interactie, en wel zo, dat aangetoond kan worden, dat wanneer I staat voor interactie, $I = 2^{n-1} - 1$, wanneer $n-1$ subgroepen van de ethnische groep in kwestie interacteren met $n-1$ subgroepen van de (qualitatieve of quantitative) meerderheidsgroep. De openheid van hun interactie kan heden verstoord worden door een lange voorgeschiedenis van anti-semitisme, maar voor een fase waarbij deze tegenstelling nog niet is opgetreden, die juist verklaard moet worden, is er geen enkele reden om aan te nemen, dat de samenwerking niet paritair, en de interactie derhalve niet open zou zijn, en de opheffing ervan voor alle betrokkenen niet pijnlijk. Mathematisch kan dan sociale afstand (D) weergegeven worden als

$$D = \frac{1}{I} \quad \text{of} \quad D = \frac{1}{2^{n-1} - 1},$$

waarbij I staat voor het aantal interactiemogelijkheden, bepaald door n , dat staat voor de ene ethnische component, in casu Joden, en alle daartoe behorende subgroepen, die op basis van pariteit samenwerken met corresponderende subgroepen uit de andere ethnische component, in casu niet-Joden, in dergelijke samenwerkingsverbanden. Als

$$\lim_{n \rightarrow 1} 2^{n-1} = 1,$$

als de ene ethnische component tot één, sociale categorie gereduceerd is, waarmee slechts één type - labelled interaction - plaats heeft dan

$$\lim_{n \rightarrow 1} D = \infty;$$

de stigma-acceptatiekans is dan optimaal. Interactie werkt dan niet langer stigma-corrigerend.

Het stigma kan in eerste instantie het karakter hebben van een veroordeling en is een onafhankelijke variabele. In deze vorm is het geheel van eruit voortvloeiende sociale posities in principe ophefbaar. Het wordt pas onophefbaar indien stigmatisering een dynamisch proces wordt, als afhankelijke variabele van een proces van 'terrorisering tot discriminant', dat mogelijk wordt als de oorspronkelijke stigmatiserende groep wel voldoende gezag heeft om haar denkbeelden geaccepteerd te krijgen, maar onvoldoende effectieve machtsmiddelen om een door haar niet gewenste grensverlegging van het stigma tegen te houden; het proces wordt dan in principe onomkeerbaar, en het systeem van posities onophefbaar.

Joodse, niet-Joodse, of andere
is voldoende, maar, onjuist berekenen en
kan dus niet op een andere manier
regeren of beïnvloeden. Ik zou het maar zeggen.

Met terrorisering tot discriminant wordt bedoeld het met geweld aan anderen opleggen van een gedragscode t.a.v. de (potentieel) gediscrimineerde, die voor de betrokkenen een rechtvaardiging behoeft. Die rechtvaardiging werkt ophefbaarheid tegen, omdat de aldus tot discriminant gemaakte op zijn beurt aan het terroriseringsproces zal mee werken, en zo voort ad infinitum, zolang de machtsmiddelen van de terroristen effectiever zijn dan van degenen, die zichzelf en anderen aan het terroriseringsproces willen onttrekken.

Een en ander wil niet zeggen, dat elke aldus geterroriseerde tot discriminant wordt, wel dat de kans op onophefbaarheid van het systeem van sociale posities groter wordt. Degenen, die zich weten te verzetten tegen terrorisering – te denken ware b.v. aan Zuidelijke voorstanders van afschaffing van de slavernij vóór de Burgeroorlog, die een belangrijke rol speelden bij het organiseren van de ‘underground railway’, een vluchtweg voor weggelopen slaven naar het vrije Noorden – kunnen dat alleen door zich in toenemende mate buiten het sociale systeem te plaatsen.

Het is gewenst het terroriseringsproces met een praktisch voorbeeld toe te lichten. Stel dat een t.a.v. negers volkomen onbevooroordeeld persoon verzeild raakt in een lynchpartij. Stel bovendien, dat hij van de onschuld van de te lynchen neger overtuigd is, of althans niet overtuigd van de schuld. Hij zal uit deze positie proberen de gefanatiseerde menigte te overtuigen van haar ongelijk, maar bemerken, dat hij door deze houding aan te nemen als ‘niggerlover’ gezien wordt en zich daarmee zozeer de woede van de menigte op de hals haalt, dat lijfsgevaar dreigt. In deze situatie is de kans groot dat hij het slachtoffer aan een hem bekend vreselijk lot zal overlaten. De schuldgevoelens die hij daarover heeft kan hij het makkelijkst wegdeneren door zichzelf alsnog van de schuld van de neger te overtuigen. Een ander voorbeeld: dezelfde onbevooroordeelde erft een café in een negers discriminerende wijk. Hij begint zonder onderscheid negers en blanken op dezelfde voet te bedienen. Blanke ‘hooligans’ komen hem vertellen, dat als hij negers niet weert, zijn zaak in elkaar geslagen zal worden. Hij geeft, geterroriseerd, toe, maar moet om redenen van concurrentie erop toezien dat anderen dezelfde regels volgen. Hij is nu geterroriseerd tot discriminant, die wellicht bereid is te terroriseren, i.e. het café van een oorspronkelijk gelijkgezinde met geweld tot eenzelfde gedragscode te dwingen. Het gehele model van variabelen is ontleend aan een analyse van de ontwikkeling van het anti-Joodse stereotype. Een schetsmatig overzicht ervan kan dienstig zijn, om te laten zien welk onderzoeksmodel in de Zuidafrikaanse situatie geïntroduceerd werd.

Een analyse van 19e-eeuwse antisemitische pamflettenliteratuur maakte aannemelijk, dat antisemitische bewegingen zich slechts daar voordeden, maar dan ook altijd, waar een voorafgaand stereotype van de Jood als uitbuiters en samenzweerder bestond, en nooit als een dergelijk stereotype niet meer bestond of nooit bestaan had, of als dat stereotype niet functioneel meer was voor de interpretatie van vigerende omstandigheden. Voor een goed begrip was het derhalve noodzakelijk de herkomst van dat stereotype te onderzoeken, en wel als een in feite onophefbaar systeem van sociale posities, dat als interpretatie- en referentiekader hetzij functioneel werd voor het formuleren van een sociaal protest in een aan sociale verandering onderworpen samenleving, hetzij functioneel bleef als systeem handhavende ideologie. In beide gevallen bleef een modern of traditioneel antisemitisme aan een stigmatiseringsdynamiek verbonden. In de post-emancipatoire situatie was dat de leer van het inferieure semitische ras, dat alle voorafgaande stereotypie in zich bevatte. Dergelijke bewegingen deden zich niet of

nauwelijks voor in landen als Nederland, Engeland, Italië, België, Bulgarije en Griekenland, al kon wel een beweging ontstaan met totaal andere ideologische structuur op grond van een nieuw gegenereerde stereotypie, als b.v. in Engeland, waar de 'anti-alien movement' de Jood kenschetste, niet als kapitalistische uitbouter, maar als subproletarische onderkruiper. Sommige van deze landen waren overwegend Protestant, sommige overwegend Grieks-Katholiek, sommige overwegend Rooms-Katholiek, terwijl Grieks-Katholiek of Orthodox Roemenië en Rusland, Rooms-Katholiek Polen en Oostenrijk, en overwegend Protestant Duitsland in hoge mate antisemitisch waren. Het aantal Joden – op zich een intrinsiek antisemitisch argument – geeft evenmin uitsluitsel. Griekenland en Nederland hadden relatief een veel grotere Joodse bevolking dan Duitsland, Italië evenveel als Frankrijk ten tijde van de Dreyfus affaire. Engeland en België zijn minstens evenzeer geïndustrialiseerd als Duitsland, Griekenland en Bulgarije even weinig geïndustrialiseerd als b.v. Polen.

Alleen als die theorie verklaren kan waarom in deze disparate groep landen stereotypie niet of niet meer voorkwam, kan een algemene theorie over antisemitisme ontwikkeld worden. Dit moet gebeuren op grond van de overweging dat overal waar een voorafgaand stereotype bestaat in een gegeven constellatie van sociaal-economische factoren, een sociaal protest van van te voren te omschrijven sociale groepen zich zal voordoen. Het al of niet bestaan van dat stereotype moet aangetoond en verklaard worden aan de hand van het al of niet voorkomen van een aantal precederende noodzakelijke en voldoende voorwaarden. Daar waar nooit aan die voorwaarden voldaan werd, in Italië b.v., zal ook bij dezelfde sociaal-economische constellatie een antisemitisch sociaal protest niet kunnen optreden. Daar waar aan die voorwaarden wel ooit voldaan werd, moet in geval van niet-optreden de constellatie van sociaal-economische factoren aantoonbaar niet aanwezig zijn, of aantoonbaar fundamenteel anders zijn, in Engeland b.v. Dit land kende b.v. niet de laat negentiende-eeuwse agrarische problematiek, die in wel antisemitische landen maar ook in Italië fundamenteel was.

Om een toetsbaar model op te stellen ter verklaring van de groei van het stereotype, werd uitgegaan van de meest algemene verklaring:

$$A's \text{ meer } x \text{ dan } \bar{A}'s \rightarrow Y$$

hierbij is:

A : gediscrimineerde c.q. veroordeelde groep in kwestie

$\bar{A}$: groepen van al-degenen die niet- A zijn

Y = vijandige attitude

' x ' kan zijn: I. tautologisch A (het type redenering: 'ik haat alle katten, omdat ze zo katachtig zijn')

of $X = \bar{A}$ = automatisch groepsantagonisme, waardoor niets meer verklaard behoeft te worden.

II. onderscheidende eigenschappen van A 's, niet voorkomend bij $\bar{A}$'s.

III. eigenschappen die A 's in grotere mate kenmerken dan $\bar{A}$'s.

IV. de 'eigenschap' sociale positie waardoor A 's imaginaire eigenschappen worden toegeschreven.

De propositie is ambivalent, want zij kan betekenen:

1. elke A is meer x dan elke $\bar{A} \rightarrow Y$
2. ΣA is meer x dan $\Sigma \bar{A} \rightarrow Y$
3. gemiddelde A is meer x dan gemiddelde $\bar{A} \rightarrow Y$.
als $3 \neq 1$ en als $3 \neq 2$, dan volgt: $\bar{A}x \neq 0$ en dus
 - a. sommige A 's zijn meer x dan sommige $\bar{A}$'s
 - b. sommige A 's zijn niet meer x dan sommige $\bar{A}$'s
 - c. sommige $\bar{A}$'s zijn meer x dan sommige A 's
 - d. sommige $\bar{A}$'s zijn niet meer x dan sommige A 's.

In dit geval kan x nooit een verklaring voor de attitude zijn, want als x A 's kwalijk genomen wordt en $\bar{A}$'s niet, dan is de aversie tegen A 's *precederend* vóór x en kan zij niet door x verklaard worden.

Blijft over: $3 = 1$ of $3 = 2$. In deze gevallen is x niet invulbaar, anders dan wanneer, indien A Jood betekent, alle Joden x zijn, of m.a.w. er geen Jood is, die niet- x is, $A\bar{x} = 0$ en wanneer alle niet-Joden niet- x zijn, of m.a.w. als er geen niet-Jood is, die x is, of $\bar{A}x = 0$. In dat geval is $x = A$.⁵ Als voor A 'Joden' wordt ingevuld kan voor ' x ' dus alleen worden ingevuld: hoedanigheden die Jood tot Jood maken (met uitzondering van de hoedanigheden die zij als gevolg van hun Jood-zijn verkregen hebben. Dit zou namelijk kunnen impliceren dat men antisemitisme verklaart uit antisemitisme).

Syntactisch zijn in principe mogelijkheden voor ' x ' alleen:

1. ras
2. religie
3. klasse
4. hoedanigheden verkregen op grond van *veroordeling*

1. wordt als onmogelijk bestreden,
2. wordt als ontoereikend bestreden,
3. wordt als ontoereikend bestreden.

Voor onderzoek blijft 4 over, die verklaard kan worden aan de hand van 2 en 3.

Jodenhaat is zeker niet een verschijnsel dat overal voorkomt. Emigratie naar China leidde tot geen enkel probleem. Evenmin heeft een Joodse minderheid moeilijkheden gehad in Cochin in Zuid-India. Er zijn problemen geweest in de voor-Christelijke oudheid, met name in Egypte, dat een belangrijke kweekplaats is geweest voor anti-Joodse tradities zoals doorverteld door Griekse en Latijnse schrijvers, onder wie Tacitus niet de minste was. Een zekere xenofobie, verstrengeld met een eigen interpretatie van het Exodusverhaal als het uitwerpen van melaatse heiligschenners, maar vooral conflicten over de heilige dieren hebben aan dat Egyptische ressentiment voeding gegeven. Niettemin lijken toch buiten Egypte de anti-Joodse tradities in de voor-Christelijke Oudheid zo flexibel, en vooral zo ophefbaar als de tijd voortschrijdt, dat van een anti-Joodse traditie nauwelijks meer sprake lijkt na het midden van de 4e eeuw. Het begin van een continue anti-Joodse stereotypie-vorming lijkt hier niet gezocht te moeten worden.

Het ligt voor de hand aan te nemen, als religie eigenlijk de enige mogelijke bron voor haatvorming is geweest, het begin van de conflicten bij de twee religies te zoeken waarin

de Joodse tradities een grote rol hebben gespeeld, Christendom en Islam. Aldus kan de vooronderstelling geformuleerd worden: antisemitisme komt alleen voor in landen waar een religie heerst of geheerst heeft, die in een 'kind-ouder'-relatie tot het Jodendom staat, d.w.z. in de wereld van de Islam en van het Christendom.

Voor al het Christendom is in deze interessant, omdat de verwevenheid er groter is, al zijn er wel degelijk voorbeelden van Jodenhaat in de wereld van de Islam.

De eerste conflictsituatie ontstond met het optreden van de Joden-Christenen, reagerend volgens een sociologische wet: altijd wanneer een minderheid binnen een groep op grond van accentuering van één punt van de ideologie zich genoodzaakt voelt uit te treden, zal zij haar uittreden rechtvaardigen in termen van de ideologie van de meerderheid. Zij zal die meerderheid dan beschuldigen van ontrouw aan de eigen leer (andere voorbeelden: het uittreden van de 'industrial unions' C.I.O. in Amerika uit het verbond van 'craft-unions' A.F.L.; de 'Declaration of Independence' beriep zich op de Engelse 'common law'; het uittreden van de Gereformeerde Kerken uit de Hervormde Kerk, de 'Artikel 31'-groep uit de Gereformeerde Kerk, Oud-Katholieken uit de Rooms-Katholieke Kerk op grond van het Onfeilbaarheidsdogma; Mao en de Chinese communistische partij, Tito en de Joegoslavische communistische partij uit de door de Sowjet Unie geleide communistische internationale samenwerking). Dusdoende heeft de uittredende minderheid de geverbaliseerde ideologie van de meerderheid nodig, die zij tot fundament van haar eigen leer maakt. Het Christendom accapareerde aldus de hele Joodse traditie als fundament en bewijs van juistheid voor de eigen leer, met de onherroepelijk daaraan verbonden leerstelling, dat de Joden de verkeerde interpretatie van hun eigen heilige boeken hadden, niet alleen, maar ook dat hun voortbestaan nodig is om het eigen gelijk te bewijzen. Een dergelijke secessionistische attitude is in het algemeen redresseerbaar. In een later stadium verenigen C.I.O. en A.F.L. zich tot een grote vakorganisatie C.I.O.-A.F.L. Groot Brittannië en de V.S. hebben de strijdbijl begraven, Gereformeerde Kerk en Hervormde Kerk een *modus vivendi* gevonden. Er zijn pogingen tot toenadering van de Chinese en Russische communistische partijen. In het geval van Joods-Christelijk conflict werd de tegenstelling verscherpt met het Christelijk worden van het Romeinse Rijk. Dat impliceerde nl. dat naast de officiële Christelijke religie er maar één 'religio licita' (wettelijke religie) was: het Jodendom. Het Christendom kon de eigen afkomst niet loochenen. Het kon het Jodendom niet incorporeren, niet uitroeien, en niet negeren: het Jodendom, waarvan de uitverkorenheid ook een Christelijke leerstelling bleef, gaat als zodanig functioneren als een 'Testimonium veritatis fidei nostrae', een 'getuigenis voor de waarheid van ons Christelijk geloof'. De Joodse uitverkorenheid wordt door Christelijke theologen tijdelijk van een min-teken voorzien, om daarmee aan te tonen dat groepen die niet geloven tot ongeluk vervallen, en om daarmee de waarheid van het Christelijk geloof te bewijzen. De verwoesting van de tempel en de Diaspora zijn in dat kader belangrijke argumenten: zij bewijzen het 'verdiende' Joodse ongeluk en daarmee het gelijk van het Christendom.⁶

De kerstening had ook praktische consequenties: ambten stonden alleen nog voor Christenen open, zodat het praktische voordelen had de officiële religie te omhelzen. Dit betekent het ontstaan van een grote groep 'brood-christenen', die niet uit innerlijke overtuiging Christen geworden zijn, maar wel via hun Christendom met een Joodse traditie in nauw contact kwamen. De praktische consequentie was, dat vele van deze nieuwe Christenen, het verschil niet goed wetend, naar de synagoge inplaats van de kerk

gingen. Dit verdwalen van de kudde was een gruwel voor de theologen, die derhalve juist in de vijfde eeuw systematisch begonnen te insisteren op het isoleren van de Joden, zodat zij Christenen geen verkeerde dingen konden leren. Op de Joden werd het stigma gelegd van kwaadwillig verstokte en verblinde 'Godmoordenaars' die daarvoor gestraft werden met de verwoesting van hun tempel en al het andere ongeluk, een stelling die snel tot 'self-fulfilling prophecy' werd. In de gegeven situatie had dat echter nog niet veel effect gezien de 'philosemitische' houding van grote delen van de lekenbevolking. Het kerkelijk antisemitisme kan aldus gezien worden als een functie van dat leken-philosemitisme, dat zal blijven bestaan, zolang door frequente open interactie het theologisch stigma gecorrigeerd zal worden. De gewone man, theologisch nog niet al te onderlegd, niet al te zeker van de finesses van zijn Christelijke overtuiging, in dagelijks beroep of woonverkeer met Joden vriendelijke relaties onderhoudend, zal dit stigma niet voetstoots accepteren. Zoals psychologen het uitdrukken, de deductieve inferentie, het oordeel over de gehele Joodse groep was positief, omdat de inductieve inferentie, op basis van een aantal waarnemingen, positief was.⁷

Een groeiende sociale distantie, opgevat als afnemende interactie-mogelijkheid, zal acceptatie van het stigma bevorderen en daarmee een vijandige attitude. Een eerste toetsing lijkt deze stelling te bevestigen: in Alexandrië, waar de voorafgaande eeuwenoude conflicten over heilige dieren al geleid hadden tot een grote sociale afstand – Joden woonden in aparte wijken – komt het in 414 al tot grote Jodenvervolgingen, geïnstiggeerd door Cyrillus, patriarch van Alexandrië, lang voordat iets dergelijks zich elders voordoet. Omdat de Egyptische toetsing enigszins 'vervuild' is door het frequent voorkomen van gnosticisme, waarvoor al het geschapene en de Schepper zelf het boze is, en derhalve het uitverkoren volk van de Schepper het boosaardigste, geheel in de oude Egyptische traditie, is voorzichtigheid geboden. Bovendien kon de Egyptische ontwikkeling ten gevolge van de Arabische verovering niet verder vervolgd worden.

In Byzantium, dat een geldeconomie had weten te handhaven en daarmee een effectief bureaucratisch apparaat, kon een door de clerus, en ingevolge de caesaropapistische structuur ook door de staat gewenste isolering van Joden effectief afgedwongen worden. De opvatting van de Griekse kerkvader Eusebius van Caesarea, dat de Keizer de opvolger van zowel de Christus als Augustus is, geeft extra sanctie aan de rol van de staat in dezen. Joden werden in het isolement gedreven en aan controle onderworpen. Godsdienstige disputen tussen Joden en Christelijke leken waren streng verboden. Elke vorm van contact werd bemoeilijkt. Er was een ambtelijke controle op de synagoge – het gebruik van Hebreeuwse teksten was verboden; de 'Septuagint' Griekse vertaling was de enig geoorloofde. Een geografisch isolement werd opgelegd door aparte Joodse woonwijken, eerst de Chalkoprateia (Kopermarkt), later de Pera in Constantinopel. Isolement wil niet zeggen economische specificatie. Joden bleven werkzaam in alle beroepen en ambachten, ook landbouw; het enige beroep dat zij niet konden uitoefenen was dat van geldschietter, omdat credietverlening aan de staat bleef voorbehouden. Omdat de rol van het uitvoeren van het theologisch verlangen de Joden in isolement te houden tot het einde der tijden, dat zal komen als alle Joden het licht der waarheid hebben gezien – Joden als 'gevangenisbewakers van Christus' houden met hun ongelooft de 'Parousia' (de wederkomst van Christus) tegen en houden daardoor dit aardse tranendal in stand – zo uitdrukkelijk aan de staat werd voorbehouden, werd geen enkel volksinitiatief geduld. Alle Jodenvervolgingen in de Byzantijnse wereld, ingegeven door politieke over-

wegingen, maar meestal theologisch gerationaliseerd, werden door de keizers geïnitieerd, en volksinitiatief als majesteits-schennis gestraft. Door volksmassa's uitgevoerde bloedbaden als het westen sedert de kruistochten kende, waren derhalve in Byzantium onbekend. Derhalve ontbraken ook de bloedbaden rechtvaardigende volksfantasieën, die voortborduren op het kerkelijke stigma, zoals de beschuldiging dat Joden Christenbloed nodig hebben om ziekten, ontstaan als straf voor hun eeuwige schuld te trachten te genezen, de hostie ontheiligen (een idee gebaseerd op de absurde veronderstelling, dat Joden het Transsubstantiatie-dogma geloven, en daarom, in de mening dat Christus in de hostie aanwezig is, hem 'opnieuw' willen kruisigen), dat zij gifmengers, woekeraars en uitbuiters zijn. Zo ontstond die merkwaardige situatie, dat, hoewel de Griekse liturgie anti-Joodser is dan de Latijnse, in de oude Orthodoxe wereld zich geen wezenlijk antisemitisme voordeed. Doordat het gewone volk effectief elk initiatief ontzegd werd, ontbreekt er de variabele terrorisering.

Kan met behulp van de nu geïntroduceerde variabelen een adequate theorie opgesteld worden voor het ontstaan van een farouche antisemitisme in het westen met zijn mildere liturgie, zoals die b.v. blijkt uit het gebed voor de Joden op Goede Vrijdag, dat de Orthodoxe kerk niet kent? (Dat de woorden 'perfidis' in 'Oremus et pro perfidis Judaeis' – laten wij voor de ongelovige Joden bidden – door een andere vertaalmogelijkheid, voor de perfide Joden, een eigen bijdrage aan de antisemitische folklore leverden, doet aan de oorspronkelijk goede intentie niets af. Er is goede reden om te menen, dat in het oude Kerklatijn 'perfidus' 'ongelovig' of 'wangelovig' betekent.) De Kerk in het politiek versplinterde westen had door het ontbreken van een effectieve bureaucratie geen vergelijkbare mogelijkheden een isolement op te leggen, al kon zij door prediking hierop insisteren. Het stigma is op dezelfde wijze aanwezig als in het Oosten, maar is niet effectief zolang een kleine sociale afstand of grote interactie het stigma voortdurend corrigeert. Wanneer echter aangetoond kan worden, dat sociale afstand langs andere dan politieke weg tot stand gebracht kan worden, dan kan acceptatie van het stigma verklaard worden met ruimte voor terrorisering, zodat het tot een onomkeerbaar stigmatiseringsproces kan worden.

Het isoleringsproces kan beschreven worden in termen van algemene economische ontwikkeling, waarbij de stadia niet bepaald worden door of in relatie staan tot het anti-Joodse stigma. De eerste stap waarlangs de isolering plaatsvond, was, heel kort, een versneld feodaliseringsproces sedert de 8e eeuw, waardoor allodiaal land sterk verminderde of zelfs verdween. Joods land was allodiaal land; omdat een Jood niet de Christelijke vazalleneed kon afleggen was feodaal Joods land niet mogelijk. Veelal hebben Joden, toen zij de bui zagen hangen, hun landerijen verkocht, en daarmee beginkapitaal verkregen voor handelsondernemingen. Mogelijk dat al vroeg binnen de groep van handelaren zich een bijzondere specialisatie heeft voorgedaan, maar noodzakelijk is dit niet. Wel van betekenis is de constatering dat de oorsprong van het gildewezen ligt in 'clan'achtige organisaties, groepen bijeengebracht op basis van al dan niet fictieve verwantschap voor onderlinge bescherming en inning van 'wergeld', die bij begrafenissen en andere plechtigheden van oorsprong heidense plengoffers en rituele dronkenschap kenden. Joden, voor wie wijn van een wijngaard waarvan ooit één druppel in een heidens plengoffer gebruikt was niet meer kosher was, konden in dergelijke rituelen niet participeren, en dus geen lid worden van deze 'organisaties'. Dit wreekte zich toen deze organisaties als 'gilden' economische functies begonnen te krijgen en tot 'oligopolis-

tische' economische organisaties werden.

Langs deze weg werd de Joodse economische positie meer en meer specifiek, beperkt tot handel in tweedehands goederen en credietverlening en tengevolge daarvan nam het aantal open interacties met andere bevolkingsgroepen af. In de formule

$$D = \frac{1}{2^{n-1} - 1}$$

na 10 per de Joodse bevolking. Kennelijk stellen we de Joodse bevolking tegenover de andere bevolkingsgroepen.

naderde n tot 1 en dus D tot ∞ . Er is dan de mogelijkheid van volledige acceptatie van het stigma. Binnen de sterk magische beleving van het geloof in de M.E., wordt het beeld van de Jood ook magisch beladen. Hij werd een griezelige tovenaars. Er werden door terrorisering snel zich verbreidende gewelddadige conclusies getrokken, die door verdere stigmatisering gerechtvaardigd moesten worden. Aldus ontstaat een stigmatiseringsproces, dat ver uitgaat boven de oorspronkelijke theologisch gefundeerde stigmatisering, tot uitdrukking komend in de in volksgeloof levende voorstellingen van rituele moord, hostie-schending, aanbidding van het varken, en magische gifmengerij, waarmee de Zwarte Dood veroorzaakt heette te zijn. Een volksstigmatisering waartegen de Kerk zich altijd verzet heeft.

Geestelijke noch wereldlijke instanties bezaten echter de effectieve machtsmiddelen om uitbreiding ervan, door terrorisering, tegen te gaan. Fanatieke menigten, b.v. tijdens de kruistochten, beschouwden ieder die het opnam voor de Joden als heulend met de vijand. De overheden, met name de bisschoppen van de Rijnstreek, hadden niet de effectieve machtsmiddelen om te verhinderen dat met geweld beschermers van Joden tot vervolgers van Joden gemaakt werden. Richard I was niet alleen niet in staat de massamoord op Joden in York te verhinderen in 1190, hoe graag hij ook wilde, maar zelfs niet in staat de schuldigen te straffen. Slechts enkele Italiaanse staatjes beschikten in de M.E. over voldoende machtsmiddelen hiertegen op te treden.

De drie variabelen samen vormen nu een nauwelijks op te heffen stereotype, dat door de economische ontwikkeling gegroepeerd is rond de voorstelling van de Jood als woekeraar en hatende uitbuiters van al wat Christen is, en aan de hand van het erin vervatte model is aan te geven waar en wanneer het stereotype tot ontwikkeling komt.

Op grond van het bovenstaande niet in de Orthodoxe wereld, met de notoire uitzondering van bovenal Rusland en Roemenië. In het eerstgenoemde land vonden vervolgingen plaats in de 'Joodse zone' – the Jewish Pale, voormalig Poolse territorium, dat door de Poolse delingen bij Rusland gekomen was. De ontwikkelingen aldaar hadden het Westerse patroon gevolgd. Toen in het Westen de grote vervolgingen begonnen, werd Polen een toevluchtsoord voor Joodse vluchtelingen, die echter ook daar hun economisch specifieke positie behielden. Aan de voorwaarden was aldus in Polen voldaan, waar op later tijdstip volgens hetzelfde proces een antisemitisme zich ontwikkelde, dat zich voortzette, ook toen het gebied Russisch geworden was. In Roemenië deed zich iets dergelijks voor, bevolkt als het werd met vluchtelingen uit Polen, toen daar vervolgingen begonnen. Bovendien ontbrak het zowel in Roemenië als Rusland aan effectieve middelen om een terroriseringsproces tegen te houden. Ook al was een antisemitisme er niet geërfd, toch was aan de voorwaarde voor autochtone ontwikkeling voldaan.

Het stereotype kwam niet tot ontwikkeling in Italië, omdat het deel van Italië waar Joden woonden lange tijd onder Byzantijnse of Saraceense controle stond, en daar

derhalve een proces van economische specificatie niet optrad. Joden zijn in Italië altijd in alle beroepen werkzaam geweest; de grote geldschieters waren Florentijnen of 'Lombardiërs'. Een volledig stigmatiseringsproces is er bovendien nooit tot ontwikkeling kunnen komen. Toen in de transalpine wereld vervolgingen begonnen, zagen de achtereenvolgende Pausen zich genoopt zich te verzetten tegen uitbreiding tot vooroordeel van het oorspronkelijke veroordelende stigma, zonder dat zelf ook maar enigszins te wijzigen. De veroordeling werd gehandhaafd, maar de leer dat Joden bewaard moesten blijven en dat zij door liefdevolle overreding tot hun historische missie gebracht moesten worden, kreeg meer aandacht. Rome heeft zich altijd tegen rituele moordbeschuldigingen en alle andere fantasieën gekeerd, en heeft consequent elk gebruik van geweld veroordeeld. Als wereldlijke Italiaanse vorsten hebben Pausen deze leer in praktijk gebracht. Joden werden in Rome vernederd, maar nooit vervolgd, en in de hen toegestane rechten nooit gekort. Het ontbreken van een stigmatiseringsproces en van specificatie van economische posities, en dus veel kleinere sociale afstand, hebben er voor gezorgd, dat in Italië niet aan de noodzakelijke en voldoende voorwaarden voldaan werd. Het is dan ook het land dat opvalt door het ontbreken van massale Jodenvervolgingen tot 1938, toen het Fascisme onder Duitse invloed pas in antisemitisch vaarwater kwam en zelfs toen waren het Nazi's veeleer dan Fascisten, die verantwoordelijk waren. Een wezenlijk antisemitisme heeft zich in Italië tot en met de Fascistische tijd niet voorgedaan. Deportaties en massamoord met relatief gesproken weinig slachtoffers tijdens de Tweede Wereldoorlog begonnen pas met de Fascistische Republiek van 1943, die feitelijk in Duitse handen was.

In Frankrijk en West-Duitsland was pas na $\pm$ 800 jaar aan de noodzakelijke en voldoende voorwaarden voldaan. De omslag komt dan ook pas in de 11e eeuw. In Engeland is vrijwel onmiddellijk met de Joodse vestiging aan de voorwaarden voldaan, en het proces van stereotypievorming duurt aantoonbaar dan ook niet langer dan hooguit 80 jaar.

Polen, lang een veilige haven voor vervolgd uit West- en Midden-Europa, ziet de noodzakelijke en voldoende voorwaarden pas vervuld in de vroeg moderne tijd. Dan volgt omslag van vriendelijke verhoudingen tot farouche antisemitisme, dat onder meer tot uitdrukking komt in de omdraai van 180° in de 17e eeuw van de Joodse emigratiebeweging. Van West naar Oost, wordt het dan van Oost naar West.

Het model lijkt het optreden van antisemitisme in Europa overal redelijk te kunnen verklaren. (Alleen Spanje met zijn ingewikkelde driehoeksverhouding van 3 religies levert misschien enig probleem op).

Als nu, als boven verondersteld, op een syntactisch niveau dit 'antisemitisme'-model tot een racisme-model gemaakt wordt, moet het onderzoeksstrategieën voor andere vormen van racisme bevatten. Een globale toetsing op de situatie van Chinezen in de Verenigde Staten leek een zodanige bevestiging op te leveren, dat verondersteld mocht worden, dat het een heuristische functie in Zuid-Afrika zou kunnen hebben.⁸

Daarbij gelden als semantische invulling op basis van de meest globale voorkennis de volgende, nog niet getoetste, al of niet juiste beweringen. De verhouding tussen de verschillende ethnische groeperingen is niet als in Amerika bij voorbaat door slavernij bepaald, omdat het overgrote deel van de zwarte, i.e. inheemse bevolking, daar niet onder viel, en slavernij een rol gespeeld heeft in slechts een zeer kleine regio van het huidige Zuid-Afrika, en omdat een groot deel van de blanke bevolking, zeker op het

platteland waar veehouderij de voornaamste tak van bedrijf was, geen slavenbezitter was. Er was geen reden om aan te nemen, dat deze meerderheid politiek in de belangen van slavenhandel geïmpliceerd was, op de wijze zoals dat voor niet-slavenhouders in het zuiden van de Verenigde Staten wel het geval was.

Er was geen enkele aanwijzing om te veronderstellen, dat een duidelijke beeldvorming over de Afrikaanse inheemsen had plaatsgevonden bij Nederlandse zeevarenden voor 1652. De attitudes waren op zijn minst uiterst variabel te achten, variërend van zeer positief tot negatief. Aanwijzingen voor een sociale mobiliteit, duidelijke pogingen tot bevordering van gemengde huwelijken door de overheid, leken te bevestigen dat in de

- 17e eeuwse Kaapkolonie er zeker nog geen duidelijke kleursegregatie was, misschien wel een scheidslijn tussen heidenen en Christenen, die dan duidelijk over een kleurbarrière
- heensprong. Uitbreiding van de kolonie in de 18e eeuw en het ontstaan van een geheel nieuw type ondernemer, de trekkende veeboer, deed veronderstellen dat een zekere noodzaak tot afdwingen van goedkope arbeid scheidslijnen kan hebben veroorzaakt, en degradatie van vormen van arbeid tot 'kafferwerk' waar blanken te goed voor waren. De uitgestrektheid van het land, de spaarzame bewoning, resulterend in groot onderling isolement van de verschillende boerenplaatsen, deed vermoeden, dat er nog grote onderlinge verschillen waren, dat m.a.w. het model van toepassing was op veel kleiner geografische eenheden dan de kolonie, wat tot de veronderstelling leidde dat het oude open patroon in het Westen langer bewaard bleef dan in het Oosten van de Kaap Kolonie.

Dit impliceerde de veronderstelling dat gedurende lange tijd de opties nog open waren, dat bij verdere ontwikkeling de Kaap zich in West-Kaapse liberale, dan wel Oost-Kaapse onderdrukkende zin kon evolueren. Verondersteld werd bovendien, dat de Grote Trek van 1836 in dit opzicht een scheiding der geesten tot stand bracht, zodat de harde kern van een racistische ontwikkeling in de nieuwe Republieken gezocht leek te moeten worden, maar dat ook daar in principe de opties nog open waren. Juist de betrekkelijk innige samenwoning van blank en zwart op geïsoleerde plaatsen leek te werken tegen grote sociale afstand, en onderling isolement leek een terroriseringseffect te beteugelen.

Verondersteld werd daarom tenslotte dat industrialisatie de keuze van de opties in racistische zin bepaald had. Daar zou de overgang van een veranderbaar naar een niet veranderbaar type sociale relaties gelegen zijn, opgelegd door een terroriseringspatroon waarvan de 'compounds' (afgesloten woonbarakken voor Afrikaanse arbeiders, die zij niet mochten verlaten, dan om te gaan werken. Er was, net als in het weeshuis in Maastricht, dat alleen open verbinding met de Regout-fabriek had, slechts één uitgang, die uiteraard naar het werkterrein leidde) in de diamantmijnen dan de eerste eclatante manifestatie zouden zijn.

Het lijkt het eenvoudigst een eerste toetsing aan een geïndustrialiseerd Zuid-Afrika te doen plaats vinden, in het besef dat daarmee nog geen volledige duidelijkheid gewonnen is. Want ook al zou blijken dat aantoonbaar in een geïndustrialiseerde Zuidafrikaanse samenleving aan de noodzakelijke en voldoende voorwaarden voldaan is, en dat racisme van dat ogenblik af als een vrijwel onophefbaar systeem bestaat, dan blijven verschillende mogelijkheden nog open. Alleen als aangetoond kan worden dat een sociale stratificatie op raciale basis niet tot de bijzondere voorwaarden, waaronder in Zuid-Afrika een 'take off' kon plaats vinden, behoort, kan met stelligheid beweerd worden, dat industrialisatie op zich de voldoende en noodzakelijke voorwaarden schiep. Aanzet-

ten in een pre-industriële fase zijn dan nauwelijks interessant. Als een dergelijke stratificatie wel een voorwaarde is voor industrialisatie in Zuid Afrika, dan betekent inderdaad industrialisatie continuering van een sociaal systeem met noodzakelijke en voldoende voorwaarden voor racisme, maar niet de genese ervan. Evenzo echter impliceert in die situatie een analyse van industrialisatie de kortste weg naar de pre-industriële genese van racistische attitudes, zodat economie van onderzoek aldus eerst een oriëntatie op industrialisatie vergt.

Of industrialisatie nu de sleutel vormt of niet, in ieder geval wordt volgens het model aangenomen, dat de beginsituatie, van 1652 af, er een was van integratie, of althans open interactie-mogelijkheden, voor alle anderen dan slaven. Ook die veronderstelling moet nader getoetst worden.

Aldus zal in de volgende hoofdstukken de bruikbaarheid van het 'antisemitisme-model' als 'racisme-model' getoetst moeten worden, met dien verstande, dat hoe dan ook, 'semantisch', dus op het vlak van de concrete invulling van de theoretische variabelen, aangegeven zal moeten worden, waarom in Zuid-Afrika racisme, niet als bij antisemitisme een systeem van vervolging en massamoord werd, maar een systeem van uitbuiting, dat 'ras' en klasse deed samenvallen. Het model zal een instrument moeten worden om te verklaren, waarom uiteindelijk gekleurden uitgesloten werden uit de blanke organisatie van een uitsluitend blanke arbeiderselite, of om het in de termen van Greenberg te zeggen, waarom de blanke arbeiders tot een 'bounded working class' werden, een naar beneden afgegrensde arbeidersklasse.⁹

III Verwerpingen*

A. De radicale visie

Volgens de radicale historici is de verstarring in de Zuidafrikaanse rassenverhoudingen pas opgetreden als gevolg van de goud- en diamantvondsten. Door de goud- en diamantvondsten werd Zuid-Afrika opgenomen in een wereldhandelssysteem. Als leverancier van 's werelds belangrijkste 'money-commodity' werd Zuid-Afrika van een land waar kapitaal-accumulatie slechts op lokaal niveau plaatsvond een land gedomineerd door het 'metropolitan capital'.¹ Zuid-Afrika kwam onder de invloed van grote kapitaalsbelangen, een invloed die vooral daarom sterk kon worden omdat, vergeleken met andere goudwinningsgebieden, het in Zuid-Afrika gewonnen erts (een dikke kwartslaag) betrekkelijk arm is aan goud. Exploitatie kon alleen winstgevend zijn na hoge investeringen en door de inzet van grote aantallen arbeiders. Dit gegeven heeft in de ogen van de radicale historici de Zuidafrikaanse ontwikkelingen ingrijpend beïnvloed. Door de vaste goudprijzen en hoge exploitatiekosten kon goudwinning alleen winstgevend zijn bij een minimalisering van de arbeidskosten.

De noodzaak aan de ene kant te kunnen beschikken over een groot arbeidsreservoir, terwijl tegelijkertijd de lonen zo laag mogelijk moesten blijven, dwong de mijn eigenaren tot een gezamenlijke politiek. Men ging over tot een gezamenlijke recrutering van arbeiders, vooral buiten de kolonie. Met steun van de staat werd een wetgeving doorgevoerd die het zwarte Afrikanen in toenemende mate onmogelijk moest maken op het platteland een bestaan op te bouwen. Zo werd de positie van de zwarte bewoners door z.g. 'squatter laws' in toenemende mate bemoeilijkt. Door gemakkelijk leningen te verstrekken en door het heffen van belastingen werd een financiële afhankelijkheid gecreëerd, die veel Afrikanen er toe dwong in de mijnen te gaan werken. Er ontstond een zogenaamde 'monopsonisation of labour',² om verzekerd te zijn van een eerlijke verdeling van de beschikbare arbeid en om te voorkomen dat in onderlinge concurrentie de lonen te hoog zouden worden opgedreven.

Maatregelen waren verder noodzakelijk om de Afrikaanse arbeiders op hun werk onder controle te kunnen houden. Hiervoor werd gebruik gemaakt van al bestaande mechanismen als pasjeswetten en 'master and servant'-wetten. De mijn eigenaren voegden hier echter nog een eigen vinding aan toe, het compoundsysteem. Om de interne controle te kunnen vergemakkelijken werden de Afrikaanse arbeiders ondergebracht in omheinde barakken waar zij gedurende hun contractperiode niet uit mochten komen, behalve natuurlijk om te werken. Dit compoundsysteem vond zijn oorsprong in de diamantmijnen. Daar had het systeem nog de functie diefstal van diamanten te verhinderen. Goud wordt in Zuid-Afrika echter niet gevonden in de vorm van 'nuggets' zodat diefstal van goud voor de arbeiders een bijna onmogelijke zaak is. Het compoundsysteem in de goudmijnen diende dan ook slechts om de arbeiders beter te kunnen controleren. Door middel van het 'maximum average'-systeem werd een voor alle mijnen geldend maxi-

mum loon voor Afrikaanse arbeiders ingesteld. Op bovenstaande wijze werd door de blanke mijnneigenaren een klasse van 'ultra exploitable'³ zwarte arbeiders gecreëerd, een ontwikkeling die zijn gevolgen heeft gehad voor de ontwikkeling van de hele Zuidafrikaanse samenleving. Om het bovengenoemde systeem, gericht op een maximale uitbuiting van de Afrikaanse bevolking, te kunnen volhouden moest ook buiten de mijnen aan een aantal voorwaarden voldaan worden.

- De aanwezigheid van een zwart proletariaat binnen de kolonie moest worden voorkomen. Landbezit of andere vormen van een economisch zelfstandige ontwikkeling van de zwarte bevolking moesten worden tegengegaan. In plaats daarvan moest door een gerichte politiek de Afrikaanse bevolking in een positie van zo groot mogelijke afhankelijkheid worden gebracht. In dit kader moet bijvoorbeeld de 'Native Urban Areas Act' uit 1923 geplaatst worden. Door middel van deze wet werden de steden tot blank gebied verklaard, slechts toegankelijk voor die Afrikanen die aan konden tonen er werk te hebben. Het Afrikaanse lompoproletariaat dat rond de steden dreigde te ontstaan werd zo gedwongen in de mijnen te gaan werken of zich te vestigen in de reservaten. Deze reservaten waren in 1913 ingesteld. In dat jaar werden de mogelijkheden voor Afrikanen om land te bezitten aanzienlijk ingeperkt. Afrikanen konden nu nog slechts land bezitten in een geografisch beperkt gebied, de reservaten. Afrikanen die binnen de blanke gemeenschap geen werk konden vinden werden gedwongen zich hier te vestigen. Hier leefden ook de familieleden van de contractarbeiders in de mijnen. In deze gebieden moesten de gezinnen van de trekarbeiders in hun levensonderhoud voorzien waarvoor de trekarbeider in de mijnen niet betaald werd. In deze gebieden moesten de kinderen worden opgevoed, de zieken en invaliden worden verzorgd en moesten de oudere mannen sterven. Wat overbleef van de inheemse Afrikaanse economie zou stilgezet worden om voor de behoeften van blanke ontwikkeling te worden benut.⁴ De arbeidspolitiek van de mijnneigenaren betekende voor de Afrikaanse bevolking, dat aan de ene kant bestaande samenlevingen ernstig werden aangetast doordat er een financiële afhankelijkheid ontstond, die groeiende aantallen Afrikanen dwong het traditionele bestaan op te geven en werk te zoeken in de mijnen. Aan de andere kant werd aan de periferie van de kolonie het ontstaan van een pseudo-stammencultuur bevorderd. Deze stammen, alleen in naam onafhankelijk, dienden als arbeidsreservoir voor de mijnen. Anders gezegd, de onderontwikkeling van de periferie werd zo een noodzakelijke voorwaarde voor een verdere ontwikkeling van de mijnbouw in Zuid-Afrika.⁵
- Bovengenoemde wetten (en vele andere) zorgden er in de visie van de radicale historici voor dat de specifieke arbeidsrelaties in de mijnen de hele Zuidafrikaanse samenleving gingen beïnvloeden. Deze beïnvloeding was slechts mogelijk doordat er een nauwe relatie ging ontstaan tussen de staat en het mijnkapitaal. Door het geld van de mijnneigenaren kon de staat sterker worden, en alleen door een sterke staat kon de door de mijnneigenaren gewenste wetgeving worden doorgevoerd. Ook territoriale expansie van de staat was in het belang van de mijnneigenaren. De Afrikaanse samenlevingen, zoals we gezien hebben steeds meer verworden tot arbeidsreservoirs, moesten onder controle gehouden kunnen worden. Aan de andere kant was ook het bestaan van vrije boerenrepublieken niet meer mogelijk, ook deze werden gedwongen tot de Unie toe te treden. De groeiende onderlinge economische afhankelijkheid van blank kapitaal en zwarte dwangarbeid vond zijn uitgecrystalliseerde vorm in deze politieke eenheid; de politieke eenheid van de havenplaatsen tot de cruciale mijnbouwgebieden gaf de staatsmacht de

versterkte mogelijkheid de controle over de vormen van economische afhankelijkheid voort te zetten.⁶

Zo kon in de radicale visie een toestand van segregatie op basis van huidskleur ontstaan. Een segregatie die niet verklaard kan worden vanuit al bestaande onderdrukkingspatronen maar een direct gevolg is van de specifieke problemen in de mijnbouw en de daaruit ontstane klassenrelaties. Toen ook de blanke arbeiders en de blanke boeren in het systeem geïncorporeerd konden worden kreeg het systeem zijn definitieve vorm. Deze incorporatie ging aanvankelijk echter niet zonder problemen, met name de sociaal-economische structuur op het platteland stond een snelle transformatie in de door de mijn eigenaren gewenste richting in de weg.⁷

Kenmerkend voor de sociale structuur op het Zuidafrikaanse platteland was het bestaan van 'squatters' of 'bijwoners'. Een belangrijk deel van het inkomen van de blanke boeren bestond uit de pacht die door deze bijwoners werd opgebracht. Toen door de al eerder genoemde 'squatter'-wetten aan deze situatie een einde gemaakt dreigde te worden, betekende dat voor zowel de blanke boeren als voor de Afrikanen een bedreiging van hun positie. Aan de Afrikanen werd zo de mogelijkheid ontnomen om in een nog enigszins onafhankelijke positie op het platteland te werken, de Europese boeren raakten een groot deel van hun inkomen, dat traditioneel uit pacht bestond, kwijt. Zij waren derhalve gedwongen zich meer op de markt te oriënteren. Nu leek dit vrij gemakkelijk omdat met de mijnbouw en de toenemende urbanisatie de markt voor landbouwprodukten aanzienlijk vergroot was. In praktijk bleek echter, dat de Zuidafrikaanse boeren maar moeilijk konden concurreren met goedkope importen uit het buitenland (bijvoorbeeld de V.S.). De boeren waren vaak zelfs niet meer in staat de arbeiders de lage lonen, zoals die in de mijnen werden uitbetaald, te geven.

De problemen die hierdoor ontstonden waren zonder hulp van buitenaf niet oplosbaar. Winstgevend commerciële vormen van landbouw bleken niet mogelijk, het oude 'labour-tenant'-systeem werd door staatsingrijpen onmogelijk gemaakt en de staat gedwongen op de ingeslagen weg voort te gaan. Met behulp van mijnkapitaal werd de landbouw ondersteund, er werd technische hulp gegeven, belangrijker nog, er werd gezorgd voor een drastische verlaging van de vervoerskosten waardoor concurrentie met Amerikaanse importen ineens wel mogelijk bleek.

Definitieve opname van de landbouw in het sociale systeem vond echter pas plaats in de dertiger jaren tijdens de depressie. De internationale monetaire politiek, waardoor de goudprijzen stegen, was uiteraard voordelig voor de Zuidafrikaanse mijnbouw. In tegenstelling tot de mijnbouw werd de landbouw in Zuid-Afrika wel zwaar getroffen door de crisis. De boeren gingen gebukt onder steeds zwaarder wordende schuldenlasten en opnieuw ontstond het probleem dat zij niet meer in staat bleken hun arbeiders op het platteland vast te houden. Het door blanken gedomineerde platteland werd aldus een nieuw arbeidersreservoir waaruit de mijnen konden putten. De boeren raakten in een uitzichtloze situatie, waaruit zij slechts konden ontsnappen door een toenemende druk uit te oefenen op de Afrikaanse arbeiders. In feite werden op deze manier zowel de Europese boeren als hun Afrikaanse arbeiders het slachtoffer van de depressie. Eerstgenoemden zagen zich geconfronteerd met een steeds slechter wordende concurrentiepositie en met toenemende problemen om hun arbeiders aan de boerderijen te binden. De Afrikaanse arbeiders werden steeds zwaarder onder druk gezet, het land dat zij traditioneel mochten gebruiken om hun vee te weiden werd hun afgenomen, de lonen

werden nog verder verlaagd en door de boeren werd steeds vaker geweld gebruikt om de arbeiders te verhinderen weg te trekken. In deze situatie werd de regering door de kiezers uit de plattelandsgebieden in toenemende mate onder druk gezet om te komen tot een nationale regeling van de arbeidsproblematiek. De Afrikaanse arbeiders moesten verdeeld worden tussen mijnen en landbouw zonder dat deze daarbij met elkaar in een concurrentiepositie konden komen. Het was voor zowel de overheid als de mijn-eigenaren van belang, dat aan deze wensen tegemoet zou worden gekomen omdat de boeren een belangrijk deel van het electoraat uitmaakten en het voortbestaan van de alliantie tussen staat en mijnkapitaal alleen met steun van de kiezers voortgezet zou kunnen worden.⁸

Het resultaat was een groeiende bemoeienis van de overheid met de arbeidsproblematiek, die, gestimuleerd door de problemen die in de overgangsfase op het platteland ontstonden, uiteindelijk zou leiden tot het systeem dat wij kennen onder de naam apartheid.

Veel aandacht wordt tenslotte door de radicale historici besteed aan de inlijving van de blanke arbeiders in het sociale systeem. In het algemeen zijn zij van mening dat deze incorporatie plaats heeft gehad in het begin van de jaren twintig. Dit als direct gevolg van de arbeidsonrust, die in het begin van de jaren twintig was ontstaan.

In de jaren daarvoor hadden de blanke arbeiders beslag weten te leggen op de banen waarvoor scholing vereist was en de lonen van de blanke arbeiders lagen vele malen hoger dan die van de zwarte. Door middel van een 'job colour bar' was geschoolde arbeid al tot een exclusief blanke zaak gemaakt. Problemen ontstonden er toen in het begin van de jaren twintig, vooral door de toenemende verarming van het platteland, groeiende aantallen arme ongeschoolde blanken naar de mijnen trokken. Door hun aanwezigheid werd een duidelijk neerwaartse druk uitgeoefend op de lonen. De geprivilegeerde positie van de blanke arbeiders werd hierdoor bedreigd, zeker toen de mijn-eigenaren ook nog eens gingen proberen van de ontstane situatie gebruik te maken om de 'job colour bar' aan te tasten door veel goedkopere gekleurde arbeiders geschoold werk te laten doen.

Als gevolg van deze ontwikkelingen brak in 1922 in de Rand, het gebied waar de belangrijkste Zuidafrikaanse goudmijnen liggen, een staking uit die al gauw het karakter kreeg van een opstand en die het land in een crisis dreigde te storten. Hoewel de staking in een nederlaag voor de blanke vakbonden eindigde, zou de Rand-staking voor hen uiteindelijk een overwinning worden. Zowel de mineigenaren als de regering beseften op een vulkaan te leven als het werkloosheidsprobleem onder de blanken niet bevredigend zou kunnen worden opgelost. Groot was vooral de angst voor een gezamenlijke opstand van blanke en zwarte arbeiders die een einde zou kunnen maken aan het bestaande systeem. Om dit te voorkomen werd in de jaren na de Rand-staking door de overheid een geheel nieuwe secundaire industrie uit de grond gestampt. Hier werden tegen een hoog loon ongeschoolde blanke arbeiders geplaatst. Ook bij de Staatsspoorwegen werd een blanke hoge loon politiek gevoerd. Tegelijkertijd werd de 'job colour bar' opnieuw bevestigd. De jaren 1922-1924 moeten worden gezien als een periode waarin het door het mijnkapitaal beheerste machtsblok probeerde de blanke arbeiders een nieuwe plaats te geven. Deze politiek werd voortgezet door de regering die na de verkiezingen van 1924, die eindigden in een overwinning van de Nationalist-Labour coalitie, werd gevormd. Definitief konden de blanke arbeiders nu deel gaan uitmaken van de staatsmacht,

definitief werd ook de Afrikaanse bevolking onderworpen aan een systeem van dwangarbeid. De Afrikaanse arbeiders verloren hun laatste restje bewegings- en onderhandelingsvrijheid. Zij konden voortaan niet meer met blanke arbeiders concurreren.

In de ogen van de radicale schrijvers ontstond de segregatiepolitiek niet als een soort voortzetting van de al bestaande attitudes, maar als gevolg van de eisen die in eerste instantie de mijnbouw, later ook de industrie aan de arbeidsmarkt stelden. De afhankelijkheid van goedkope arbeid bestaat nog steeds, het apartheidssysteem blijft functioneel. De radicale schrijvers verzetten zich hiermee heel duidelijk tegen de mening dat het apartheidssysteem uiteindelijk zal verdwijnen omdat de ongelijkheid een gezonde economische ontwikkeling in de weg staat, een mening die bij sommige liberale schrijvers wel te beluisteren valt.⁹

Hoe moeten we nu de radicale historici waarderen? Hun werk is van buitengewoon groot belang. Deze conclusie willen we vooropstellen. Voor de ontwikkeling van de Afrikaanse samenleving na 1870 zijn door hen nieuwe inzichten ontwikkeld, door hun werk kunnen we begrijpen hoe het repressieve arbeidssysteem, zoals dat van het begin af in de mijnen bestond, kon uitgroeien tot het huidige, de hele maatschappij beheersende apartheidssysteem. Ons boek is daarom ook niet bedoeld als een kritiek, maar eerder als een aanvulling op de radicale school.

In onze ogen beginnen de meeste radicale schrijvers hun analyse op een te laat moment. Hun visie, dat pas met de mijnbouw een repressief arbeidssysteem begon te ontstaan, veronderstelt een openheid in de voorafgaande periode, die om een aantal redenen twijfelachtig is.

- Het is bijvoorbeeld opvallend hoe gemakkelijk de mijneigenaren er in slaagden de zwarte arbeiders tot arbeid te dwingen. Dit gemak zou veel minder verbazing wekken als in de samenleving al een onderdrukkingssysteem bestond. Hiervoor zijn o.i. dan ook duidelijke aanwijzingen. Al in de Boerenrepublieken werden zwarte dorpen gedwongen arbeiders te leveren voor blanke boeren. Ook probeerde men in de Oranje Vrijstaat en in Transvaal mensen tot arbeid te dwingen door een financiële afhankelijkheid te creëren door onder meer belastingheffing. 'Master and servant'-wetten werden niet voor het eerst uitgevaardigd onder invloed van de mijneigenaren, maar bestonden al in een eerdere periode.

Wanneer de oorsprong van het apartheidssysteem pas in de ontwikkelingen na 1870 wordt gezocht, is er nog een vraag die moeilijk kan worden opgelost, namelijk hoe het mogelijk was dat van het begin af klasselijnen en rassenlijnen samenvielen. Het 'industrialisatiemodel' kan immers wel gebruikt worden om het ontstaan van het repressief systeem te verklaren, maar geeft geen verklaring voor het racistische karakter ervan. Kapitalisme is in principe kleurenblind, het zal mijneigenaren een zorg zijn geweest of zwarte dan wel blanke arbeiders het slecht betaalde ongeschoolde werk moesten verrichten, hun belang was slechts het verkrijgen van zo goedkoop mogelijke arbeid, ongeacht de huidskleur. Toch werden van het begin af aan alleen zwarte arbeiders in de compounds geplaatst. Ook van dit gegeven gaat de duidelijke suggestie uit dat er al een scheiding bestond tussen arbeid die door Afrikanen werd verricht, zwaar, ongeschoold en slecht betaald, en arbeid die door Europeanen werd verricht, verantwoordelijker en bovendien goed betaald.

Het is dan ook onze mening dat al in de pre-industriële periode in Zuid-Afrika een systeem van arbeidsdwang moet hebben bestaan. Om de door radicale historici geschets-

te ontwikkeling na 1870 te kunnen begrijpen is nadere bestudering van de arbeidsverhoudingen in de voorafgaande perioden van groot belang. Ook een aantal radicale schrijvers is zich hiervan al wel bewust. O'Meara schrijft bijvoorbeeld: 'Door een historisch toeval waren de producenten in de pre-kapitalistische produktiewijze zwart. Zij werden uitgebuit en onderdrukt niet wegens hun pigment maar omdat de meerwaarde die door hun arbeid werd voortgebracht voor de accumulatie in de kapitalistische produktiewijze noodzakelijk was'. Dit betekent dat ook in zijn ogen de arbeidsverhoudingen voor 1870 al niet meer open waren. Op een ander punt verschillen we wezenlijk met O'Meara van mening; zijn 'historical accident' is het onderwerp van deze studie en vormt de sleutel tot een beter begrip van de Zuidafrikaanse geschiedenis.¹⁰

Johnstone spreekt in zijn eerste studies ook over reeds in de negentiende eeuw bestaande 'colour bars'. Raciale discriminatie werd zijns inziens echter pas geïnstitutionaliseerd door latere economische ontwikkelingen. In later werk is hij nog duidelijker. Het Zuidafrikaanse sociale bestel vertoonde al elementen, die in de maatschappelijke ontwikkelingen na de industrialisatie diepgaand ingegrepen hebben. Het zwarte verzet was tevergeefs omdat er al een politieke ongelijkheid tussen Afrikanen en Europeanen bestond. De blanke geproletariseerde arbeiders waren politiek vrij en wisten zich daarvoor te onttrekken aan een 'forced labour'-systeem. De politieke vrijheid die de blanke arbeider al verworven had beïnvloedde de uitkomst van de klassenstrijd na de industrialisatie. Hier moeten we de oorzaak zoeken voor het feit dat de blanke arbeiders zich verbonden met de kapitaalbelangen in plaats van met de Afrikaanse arbeiders.

Wanneer ook volgens een vooraanstaand radicaal historicus de ontwikkeling van de Zuidafrikaanse samenleving na de goud- en diamantvondsten zo sterk bepaald is geweest door voorafgaande ontwikkelingen, dan is er alle reden om de pre-industriële ontwikkelingen aan een nader onderzoek te onderwerpen. Dit betekent tevens een verwerping van onze eigen vooronderstelling aan het begin van dit onderzoek. Ook wij gingen er vanuit dat de belangrijke veranderingen in het Zuidafrikaanse sociale bestel, de veranderingen die geleid hebben tot het huidige apartheidssysteem, hun oorsprong niet in pre-industrieel, maar in industrieel Zuid-Afrika moesten vinden. De essentiële vraag, hoe het te verklaren is dat zich in Zuid-Afrika een blank proletariaat heeft ontwikkeld waarvoor 'aparte' goed betaalde arbeid is gecreëerd, terwijl het zwarte proletariaat op de door mijneigenaren gestelde voorwaarden in de mijnen moest gaan werken, kan echter alleen worden verklaard door de pre-industriële samenleving nader te onderzoeken.

B. Pluralisme

We hebben betoogd dat, hoewel het raciale stratificatiepatroon van het huidige Zuid-Afrika consistent is met de industrieel-kapitalistische structuur van die maatschappij, de oorsprong ervan niet alleen maar gezien kan worden als een gevolg van de industrialisatie van dat land.

De verschillende instituties die uiteindelijk apartheid genoemd zijn, moeten hun wortels hebben in pre-industrieel Zuid-Afrika. De 'Randlords' (mijneigenaren), de Afrikaner nationalist, de kapitalistische boeren en de (geschoolde) blanke arbeiders konden hun wereld alleen maar opbouwen, omdat er al van tevoren funderingen waren gelegd met een al eerder bestaande sociale stratificatie waarin raciale criteria werden gebruikt. Het is

verleidelijk deze raciale orde te zien als het resultaat van het proces van koloniale verovering. Dit is de verklaring die meestal impliciet aanwezig is in de theorie over de 'plurale samenleving', hoewel die zich meer bezighoudt met de consequenties van ethnische verschillen dan met het ontstaan daarvan.¹ Hoewel we ons in deze context niet bezig willen houden met de tekortkomingen van de 'plurale samenleving', evenmin als met de verdiensten ervan, is het duidelijk dat het koloniale veroveringsproces, speciaal in het geval van de Afrikanen, diep doorwerkende effecten heeft gehad, die tot in de huidige Zuidafrikaanse samenleving een rol spelen. De hele marxistische interpretatie, die redeneert vanuit het denkbeeld van een in onderschikking van een kapitalistische produktiewijze voortbestaan van een pre-kapitalistische produktiewijze, gaat uit van deze propositie. Het hele concept van het pluralisme is gebaseerd op het bestaan van gescheiden eenheden, in het algemeen van ethnische aard, waaruit een maatschappij is opgebouwd, eenheden die elkaar alleen onder bepaalde specifieke omstandigheden ontmoeten. In het door Furnivall ontwikkelde klassieke model voor Zuidoost-Azië vonden deze ontmoetingen alleen plaats op de markt.² Deze theorie kan geen verklaring bieden voor het ontstaan van grenzen tussen deze groepen, behalve in termen van gescheiden, onveranderlijke culturen, wat onvermijdelijk tot tautologieën moet leiden. In het geval van pre-industrieel Zuid-Afrika wordt dit van groot belang, omdat de mate van onderscheid tussen de groepen veel geringer was dan dat later het geval zou zijn. In de achttiende-eeuwse Kaapkolonie was er geen strakke scheidslijn tussen 'blank' en zogenaamd 'gekleurd'; er was sprake van een grote gevarieerdheid in status-gradaties, gebaseerd op een veelheid van criteria, die geenszins met elkaar in overeenstemming hoefden te zijn.³ In deze zin was het sociale leven, vooral in Kaapstad, nog open en was sociale mobiliteit, in beide richtingen en met weinig aandacht voor 'ras', nog volledig mogelijk.

Dit kan op verscheidene manieren worden aangetoond, hoewel, om dit te doen, kunstmatige, anachronistische categorieën moeten worden gehanteerd voor de achttiende-eeuwse Kaapse samenleving. De sociale verschillen tussen de groepen waaruit die samenleving was opgebouwd, werden door de participanten niet gezien als raciale verschillen, maar als verschillen in statuspositie. Mannen en vrouwen beschouwden zichzelf en anderen als compagnie-ambtenaren of burgers, als slaven of 'Hottentotten', als koopman of matroos, als vrij man of slaaf, als Buginees of Malagasy en tot op zekere hoogte als christen of heiden. Er is geen aanwijzing dat zich toen al een groepsideologie begon te ontwikkelen langs de lijnen die later het stramien van de Zuidafrikaanse samenleving zouden gaan vormen. De achttiende-eeuwse Kaapse samenleving was in geen enkel opzicht een plurale samenleving zoals Furnivall, Kuper of M. G. Smith die zouden definiëren, een samenleving met grote ethnische blokken die elk een eigen identiteit behielden en die elkaar alleen onder specifieke, vast omschreven voorwaarden konden ontmoeten. Beter zou het zijn deze maatschappij te beschrijven als een meerstemmige zij het disharmonieuze samenleving.

Toch werd één van de groepen in die samenleving aangeduid als Vrije Zwarten. Op het eerste gezicht zou juist het feit dat zulk een naam werd gebruikt, kunnen impliceren dat huidskleur bij de sociale taxonomie een belangrijk criterium was. Het zou erop kunnen lijken dat slaven en Vrije Zwarten samen met Khoisan en Bastaard-Hottentotten zich onderscheidden van de niet-zwarten die alle vooraanstaande posities innamen, een bewering die schijnbaar in tegenspraak is met de bewering dat geen 'sociale' groepen

onderscheiden werden. Het is daarom noodzakelijk meer in detail de ontwikkelingen in de positie van deze groep te onderzoeken, in het bijzonder de mate waarin het behoren tot de Vrije Zwarten een opgelegde en onveranderlijke status betekende.

Vrije Zwarten als afzonderlijke groep zijn waarschijnlijk voor het eerst zo omschreven in 1720, toen zij apart in de belastinglijsten werden opgenomen.⁴ Dit was waarschijnlijk de weerspiegeling van een verandering in de structuur van de militia, waardoor vrijgelaten slaven niet langer militaire functies vervulden maar voortaan optraden als brandweer van Kaapstad. De toevoeging 'vrije zwarte' had in praktijk dan ook weinig te maken met huidskleur, maar meer met een vroegere slaven- (of criminele) status. Dit kan worden afgeleid uit het feit dat verhoudingsgewijs het aantal Vrije Zwarten dat niet in de Kaap was geboren altijd aanzienlijk hoger was dan het aantal eerste generatie Zuidafrikanen onder de vrijgelaten slaven. De percentages waren gedurende de hele achttiende eeuw 60% voor de Vrije Zwarten van de eerste groep, tegen 40% van de tweede groep. Het verschil moet worden verklaard uit de aanwezigheid van mensen die, uit Indonesië of Ceylon naar de Kaap verbannen als misdadigers, na het uitspelen van hun straf er bleven.⁵ Deze discrepantie in de verhoudingen zou niettemin onmogelijk zijn geweest als de kinderen van Vrije Zwarten zelf als Vrij Zwart werden beschouwd. Als dit wel het geval was geweest dan zou, zelfs de lage vruchtbaarheid van deze groep in aanmerking genomen, het aantal Vrije Zwarten altijd veel hoger moeten zijn geweest dan met vrijlating van slaven in overeenstemming te brengen is.

Alleen in Kaapstad werd de status van Vrije Zwarte erkend. Op het platteland, waar doorgaans maar zeer weinig slaven werden vrijgelaten, werden zij die wel werden vrijgelaten, evenals hun nakomelingen, onopgemerkt opgenomen in de burgerbevolking.⁶ Een zeer belangrijke rechtszaak met betrekking tot de positie van de Vrije Zwarten vond plaats in 1791. Het is de moeite waard deze zaak wat nauwkeuriger te bekijken want, hoewel deze zaak gebruikt is om juist het tegenovergestelde te betogen, komen de punten die wij aan de orde willen stellen er heel duidelijk uit naar voren. Vier jaar eerder had de Raad van Politie, op aandringen van de Burger Krijgsraad, een nieuw militiecorps opgericht voor diegenen die 'hoewel niet als slaaf geboren, niet van wettige geboorte waren, en die daarom niet opgeroepen konden worden om samen met de burgers dienst te doen; ook konden ze niet goed tewerk worden gesteld samen met degenen die als slaaf geboren bij de brandweer en voor de overheid werkten'.

In 1791 klaagde de Vrijburger Jan Smook, dat zijn zonen, hoewel voortkomend uit een wettig huwelijk met een vrijgelaten slavin, niet in dienst mochten bij een van de burgercompagnieën, dit in tegenstelling tot verscheidene anderen, die, hoewel in een gelijke situatie, wel in staat waren geweest toegang te verkrijgen.⁷ De officieren der militie stelden daartegenover, dat de werkelijke bedoeling van de Krijgsraad was, dat die bewoners waarvan de vader of moeder in slavernij was geboren daarin dienst behoorden te doen, om zo gescheiden te worden van de burgers. Anders zou de stichting van zo'n Corps niet nodig zijn geweest. Dit suggereert wel een sociale afkeer van kinderen van slaven, maar niet noodzakelijk tegen kleinkinderen van slaven.⁸

Ten aanzien van deze zaak moet eerst worden opgemerkt dat zij zeer laat in de Hollandse periode voorviel.⁹ Bovendien zijn nog twee punten van het allergrootste belang. Ten eerste was Smook een burger, met alle aan die status verbonden privileges, en wij mogen aannemen, dat de vrijgelaten moeder haar zoons niet had beroofd van de status die zij van vaders kant hadden gekregen. Juist op de dag dat de Raad van Politie met de

stichting van het nieuwe corps had ingestemd, werd het voorstel overgenomen om Smook te benoemen tot korporaal in een van de andere burgercompagnieën.¹⁰

Ten tweede is het duidelijk, dat, hoewel enkele jaren later op onnauwkeurige wijze werd vastgesteld dat het Vrijcorps moest bestaan uit 'Bastaarden en mestiezen',¹¹ de koloniale elite, zowel burgers als ambtenaren, niet meer deed dan het stigma van de slavernij één generatie verlengen, zonder er een raciaal stigma van te maken. Dit was bijvoorbeeld de mening van de essayist Samuel Hudson, die schreef: 'Eén generatie maakt de slaaf vrij, en hoewel het misschien door sommige kwaadwillende mensen onthouden wordt, worden ze in het algemeen door de bewoners naar hun huidige levenssituatie ontvangen. Als ze rijk zijn, door de voornaamsten in de kolonie.'¹² Dit lijkt een sterk argument tegen de vaak geuite veronderstelling, dat in samenhang met de economische bloei vanaf ± 1770 er een toenemende discriminatie in de kolonie optrad. Er is geen aanwijzing voor een taxonomie op basis van ras, maar alleen voor één, afgeleid van afkomst.

Dientengevolge zou het bijzonder onjuist zijn om later ontwikkelde raciale categorieën te gebruiken bij een analyse van situaties in de achttiende eeuw. Zelfs een onderzoek naar de aantallen gemengde huwelijken is nauwelijks noodzakelijk.¹³ De gegevens die zijn verzameld in antwoord op deze anachronistische probleemstelling laten zien, dat de kinderen van vrijgelaten slaven (vooral de vrouwen), en zeker de kleinkinderen werden opgenomen in wat de zo-geheten 'blanke' bevolking van Zuid-Afrika zou worden. Zonder een specifieke mulattengroep is zelfs het idee van een 'mulatto escape hatch' niet toe te passen.¹⁴

Samengevat, het onderscheid tussen slaaf en vrij was in de achttiende-eeuwse Kaapkolonie vrij sterk maar geenszins onwrikbaar. Binnen de vrije bevolking was stratificatie niet gebaseerd op 'ras', en de enige belangrijke belemmering voor sociale mobiliteit, en dan nog alleen in één richting, was die tussen burgers en de hoge compagnie-ambtenaren. Zeker in de beginjaren is de Kaapkolonie niet als een plurale samenleving te beschouwen.

C. Religie

Aan het eind van de achttiende eeuw bleef theoretisch de mogelijkheid open dat de maatschappij van de Kaapkolonie en van Zuid-Afrika als geheel zich anders zou kunnen ontwikkelen dan uiteindelijk het geval is geweest. Ten dele kwam dit omdat raciale identiteiten nog niet waren wat zij later zouden worden. Veel historici hebben de neiging om, al dan niet duidelijk uitgesproken, de oorzaak van raciale tegenstellingen te zoeken in al vanaf de vroegste jeugd bestaande gevoelens van afkeer ten opzichte van mensen die 'anders' zijn. Deze gedachtengang sluit aan bij de z.g. 'Primordial School' in de sociale wetenschappen. De primordialists gaan er van uit dat de maatschappelijke positie van ieder mens in belangrijke mate wordt bepaald door het behoren tot een bepaalde groep. Huidskleur, taal, ethnische en culturele banden zijn hierbij van bijzonder belang. Het gevoel tot dit soort groepen te behoren ontstaat al in de allereerste levensfase, nog voor er sprake is van een eigen onafhankelijk bewustzijn. Juist omdat deze ideeën al zo vroeg en onbewust worden aangeleerd, 'primordial' zijn, zijn zij later moeilijk voor correctie vatbaar. Zo zou er al vanaf het allerleerste begin bij de Europeanen een gevoel van raciale exclusiviteit kunnen zijn geweest, een gevoel dat gemakkelijk tot raciale spanningen kon

leiden. Een dergelijke analyse zal vermoedelijk synchronisch verklarende waarde kunnen hebben, d.w.z. inzicht kunnen geven in de processen die er toe leiden dat bestaande verschillen in stand worden gehouden. Indien echter aangetoond kan worden, dat veel van de identiteiten, die voor, bijvoorbeeld, modern Zuid-Afrika van belang zijn, historische constructies zijn, met te dateren oorsprongen, dan volgt daaruit dat 'primordial' gevoelens, hoe belangrijk dan ook, moeten worden beschouwd als gevolgen maar niet als oorzaken van overheersing en onderwerping. De hierna volgende analyses zullen dit verduidelijken.¹

In de periode waarover dit hoofdstuk handelt hadden die overheersing en onderwerping nog niet geleid tot de vorming van raciale identiteiten. De ideologische rechtvaardiging voor een politiek van raciale overheersing was grotendeels afwezig. Er zou verondersteld kunnen worden dat een dergelijke rechtvaardiging te vinden zou zijn in het Calvinistische geloof van de kolonisten. Dit is een bekend thema in de historiografie van blank Zuid-Afrika. In wat misschien de meest verfijnde analyse van dit onderwerp genoemd kan worden, heeft Jan J. Loubser geschreven:

*De Calvinistische opvattingen over mensen en orde bevatten een twee-klassen onderscheid tussen de uitverkorenen en de verdoemden, de bedeling van de genade en de bedeling van de natuur. Ofschoon alle mensen naar het Beeld van God zijn geschapen en als gevolg van de Zondeval in gelijke mate zondig zijn, heeft de uitverkorene een speciale verantwoordelijkheid om de wil van God in de wereld uit te voeren. In de bedeling van de natuur had God verordend dat sommigen moeten heersen en anderen gehoorzamen, en de bedeling van de genade schendt nooit de bedeling van de natuur. Deze opvattingen geven overduidelijk een rechtvaardiging voor ongelijkheid en de beperking van de gelijkheid tot alleen de gemeenschap van de uitverkorenen in situaties waarin zulke regelingen als noodzakelijk of wenselijk worden beschouwd.*²

Vandaar is het slechts een kleine stap naar een geloof waarin de blanken worden gezien als de uitverkorenen, als de overheersers, en de zwarten als de verworpenen, als de minderwaardigen, die moeten gehoorzamen. Rigoreuze onderdrukking naar ras zou zo gemakkelijk gerechtvaardigd kunnen worden, of zelfs tot stand kunnen worden gebracht.

In deze gedachtengang is Loubser door talrijke Zuidafrikaanse historici voorgegaan, zoals bijvoorbeeld I. D. MacCrone, Sheila Patterson, Eric Walker, in het algemeen de zogenoemde 'Frontier School' en veel Afrikaner historici (maar niet, opvallend genoeg, die goede domineeszoon W. M. MacMillan).³ Hun stelling kan niet onlogisch worden genoemd, behalve dan door diegenen die het a priori materialistisch uitgangspunt innemen, dat ideeën nooit zulk een belangrijke rol in de vestiging van een sociaal systeem kunnen hebben gehad; een 'vulgair Marxistisch' standpunt dat wij niet willen innemen. Wij kunnen echter aantonen dat Loubser's argumentatie onjuist is, op veel eenvoudiger, empirische gronden.

Om zijn betoog te kunnen onderbouwen moet hij ervan uitgaan dat de grote meerderheid van diegenen die zich als eersten aan de Kaap vestigden verijnd denkende Calvinisten waren en dat de Kaapkolonie tot op zekere hoogte een Calvinistische theocratie was. Geen van deze veronderstellingen kan de empirische toets van de 18e-eeuwse werkelijkheid doorstaan. Het is zelfs zeer twijfelachtig of er ooit een Calvinistische gemeenschap van enigerlei omvang is geweest die vasthield aan zulke compromisloze leerstellingen.

De harde logica van de predestinatie was zelden in overeenstemming met de mildere psychologische situatie van de bekering en de aanvaarding van de Genade Gods, die de opname van buitenstaanders in de Calvinistische religieuze gemeenschap van de uitverkorenen mogelijk maakte. Dit gaf een uitlaatklep voor het religieuze gevoel dat verstikt had kunnen raken in Calvijns theologische logica. Tegelijkertijd betekende dit, dat de strak in tweeën gedeelde wereld die Loubser ontleent aan de starre doctrine van de Calvinisten nooit als zodanig op grote schaal onder hun aanhangers zal zijn beleefd. Zelfs de meest orthodoxe Calvinisten hebben iets ondervonden dat op een bekering lijkt; voor Nederlanders is Abraham Kuyper het meest duidelijke voorbeeld, voor Zuidafrikanen misschien de 'herleving' van na 1860.⁴

Zelfs al zijn Loubser's beschouwingen over Calvinistische leerstellingen onnauwkeurig of op zijn minst een oversimplificatie, dan nog moeten we er voor de discussie van uitgaan dat zij een juiste weergave van die stellingen zijn. Het zijn stellingen die, schijnbaar eenvoudig, zelden door diegenen die heetten hen in hun volledige logische dwangmatigheid te aanvaarden, ook daadwerkelijk zo ervaren zijn. Veel Calvinisten begrijpen niet echt de consequenties van hetgeen zij denken te begrijpen. Het is zelfs de vraag of het probleem, of een al of niet begrepen Calvinistische theologie in staat geacht kan worden op eigen kracht een maatschappij gekenmerkt door sociale overheersing in het leven te roepen, van grote betekenis is. Deze theologie was niet alleen ver van dominant aan de Kaap, maar zelfs nauwelijks aanwezig. Om te beginnen was de doelstelling van de VOC niet het Koninkrijk Gods op aarde te bevorderen. Het was gewoon een zuiver commerciële onderneming, die zich vooral met geld verdienen bezighield. In de literatuur wordt vaak een tegenstelling gezien tussen de zakelijke oriëntatie van de VOC en het meer militante Calvinisme van haar West-Indische tegenhanger, maar dit gaat niet op, niet omdat we kunnen aantonen dat de VOC Calvinistisch geïnspireerd was maar omdat de WIC dat niet was.⁵ De voornaamste reglementen voor het bestuur van de overzeese gebieden van de VOC, de Statuten van Batavia van 1642, bevatten een clause waarin werd bepaald dat alleen het Hervormde geloof toegestaan kon worden in gebieden die onder de jurisdictie van de Compagnie vielen.⁶ Deze clause schijnt echter nooit met veel ijver te zijn toegepast, zelfs niet in Batavia of op Ceylon, bezittingen waar zendingen het meest actief waren.⁷ In zekere zin werd er aan de Kaap wel de hand aan gehouden. Er werd geen andere kerk opgericht totdat, na een lange strijd, de Lutheranen in 1780 toestemming kregen een gemeente te stichten.⁸ Dit betekende echter niet, dat er sprake was van een buitengewone mate van religieus gevoel binnen de Kaapse regeringskringen. Er is geen enkele aanwijzing dat de hoge Compagnie-ambtenaren als groep geneigd waren hun religieuze verplichtingen als meer dan nominaal te beschouwen. In een vaak geciteerde passage beschrijft François Valentijn, een geestelijke die in 1714 een bezoek bracht aan de Kaap, een kerkdienst die hij daar leidde waarbij:

'alle de Ledemaaten, die van de retourvloot 'er onder gerekent, (daar 'er al eenigen onder waren) uit 40 mans en 49 vrouwen bestonden, zynde het ten uitersten te verwonderen, dat onder de zelve geen een Lid uit den Polityken Raad toen ter Tafel geweest, en waar-schynelyk ook geen der zelve toen nog Lidmaat was'.⁹

Er is geen aanwijzing dat deze stand van zaken in de loop van de achttiende eeuw sterk veranderd is. De schrijver van de dagregisters van de Compagnie vermeldde bijvoorbeeld regelmatig welke geestelijke preekte in de kerk van Kaapstad, maar had hiervoor

zo weinig belangstelling, dat hij niet eens de tekst waarover werd gepreikt vermeldde. Bovendien waren de predikanten altijd in dienst van de Compagnie, direct onder het gezag van de gouverneur, die iedere poging te komen tot een Calvinistische theocratie volgens de voorschriften van Genève in de kiem zou hebben gesmoord. Toen in 1708 een zekere Ds. Le Boucq stappen ondernam in deze richting, werd hij snel uit de Kaap verwijderd en naar Batavia gestuurd.¹⁰ Bovendien waren er nooit genoeg geestelijken om in staat te zijn een meer dan oppervlakkige invloed op de maatschappij uit te oefenen. Gedurende het overgrote deel van de achttiende eeuw waren er slechts vijf kerken in de Kaapkolonie en zelfs deze vijf hadden lang niet altijd een eigen dominee.¹¹ Zij lagen bovendien allemaal in het uiterste zuidwesten van de kolonie. Een gebied als Agter-Sneeuwberg, later het centrum van de zeer strikte Dopper gemeenschap, was tot zeker twintig jaar nadat kolonisten zich er hadden gevestigd, omstreeks 1770, meer dan 800 kilometer van de dichtst-bijzijnde kerk verwijderd.

Dit brengt ons op een ander probleem in verband met deze redenering, namelijk of er niet, ondanks het geringe aantal Calvinistische geestelijken en het gebrek aan aanmoediging dat zij van de VOC autoriteiten kregen, toch een algemeen verspreide aanvaarding van Calvinistische noties over een tweedeling van de mensheid onder de Kaapse kolonisten te vinden was. Wederom is er geen duidelijke aanwijzing dat dit het geval was. De kolonisten brachten het Calvinisme niet naar Zuid-Afrika, althans niet in groten getale. Toegegeven, er kwamen Hugonoten naar de Kaap als vluchtelingen voor godsdienstvervolgung, maar hun innig geloof blijkt net zo goed verzvolgen te zijn als hun taal. De grote meerderheid van de kolonisten kwam, in ongeveer gelijke aantallen, uit Nederland en uit Duitsland.¹² Met enige uitzonderingen zullen de Duitsers zijn opgegroeid als Lutheranen of als Rooms-Katholieken, terwijl bij lange na niet alle Nederlanders het Hervormde geloof zullen hebben aangehangen. Ook hoeven zij, die het wel deden, niet noodzakelijkerwijs vurige Calvinisten te zijn geweest. De recruten van de VOC werden in het algemeen gezien als uitvaagsel van de maatschappij. Sommigen gingen naar de Oost als avonturiers, in de hoop rijkdommen te vergaren, of omdat familiebanden hen een redelijke kans gaven een hoge positie te bereiken. De grote meerderheid nam dienst omdat zij geen andere keus had, omdat het voortdurend knellende tekort aan arbeidskrachten bij de VOC hen de gelegenheid gaf te ontsnappen aan bittere armoede. Vaak waren zij gedwongen om dienst te nemen. Sommige steden legden namelijk een reis naar de Oost op als straf en de Kamer van Delft had een nauwe binding met de plaatselijke weeshuizen om recruten te werven.¹³ Dit soort mensen zal niet de innerlijke zekerheid van uitverkorenheid hebben gehad, die zo karakteristiek heet te zijn voor de harde kern van succesrijke Calvinistische kooplieden. Het is veel waarschijnlijker dat het inzicht, op grond van hun levenswandel verdoemd te zijn, hen juist niet tot starre Calvinisten maakte. Het waren deze mensen die aan boord van de VOC-schepen en in Kaapstad dienden. Zij waren het die, wanneer zij eenmaal hun contract hadden uitgediend, gedurende honderdvijftig jaar een voortdurende toevloed naar de blanke bevolking van de Kaapkolonie vormden.

Zelfs al kwamen zij niet met, bij wijze van spreken, de *Institutiones Christianis Religionis* en de Heidelbergse Catechismus in hun culturele bagage, dan nog zou de blanke gemeenschap van Zuid-Afrika een meer stringent Calvinisme ontwikkeld kunnen hebben. Op het eerste gezicht lijkt dit waarschijnlijk. Per slot staan de Afrikaners uit de laat negentiende en begin twintigste eeuw bekend om hun vroomheid en de onwankel-

baarheid van hun dogma's. Men zou kunnen betogen dat de overgang van de armoede van een VOC-soldaat naar de betrekkelijke welvaart van vele Kaapse vrijburgers de betrokken personen bijzonder ontvankelijk maakte voor de predestinatieleer van Calvin, vooral omdat zij werden geconfronteerd met veel mensen, bovenal de slaven en Khoisan, die vanzelfsprekend als verdoemd konden worden beschouwd. Als redenering is dit zeker plausibel, maar opnieuw blijkt er geen empirische bevestiging te zijn. Vooral wegens de lage dichtheid en de waarschijnlijk geringe bekwaamheid van de Kaapse geestelijkheid kan een religieuze ideologie van deze aard onder de blanken van de Kaapkolonie pas ver in de negentiende eeuw gevonden worden. Er is tenminste geen aanwijzing dat dit eerder het geval was. De algemene indruk die de Kaapse boeren gaven was er niet een van vroomheid. Valentijn, wiens kennis van het platteland beperkt was, meende dat de boeren zelfs nog minder religieus waren dan de burgers van Kaapstad.¹⁴ Tegen het midden van de achttiende eeuw meende een aantal waarnemers dat de boeren, in de woorden van Elphick, op de rand van het heidendom wankelden.¹⁵ Het Calvinisme was, ironisch genoeg, gereduceerd tot nota bene uitsluitend de rituelen van doop en huwelijk. Deze rituelen symboliseerden de verwantschap van een wijd verbreid volk. Als dragers van het ware Hervormde geloof lijken de achttiende-eeuwse Afrikaners allerminst voorbeeldig.

Gedurende de laatste decennia van de eeuw begon men in verslagen, die eerst de boeren bestempelden als bijna heidens, te klagen over hun aanmatigende en zalvende vroomheid.¹⁶ Dit zou een gevolg kunnen zijn geweest van de verlicht anti-religieuze vooroordelen van de waarnemers, maar Lichtenstein en Barrow waren niet minder gelovig dan Mentzel en Cloppenburg. Het is veeleer duidelijk dat in de loop van de jaren tachtig en negentig van de achttiende eeuw een religieuze ervaring heeft plaats gevonden. De vooraanstaande figuren ervan waren Ds. Helperus Ritzema van Lier, een talentvolle jonge Drent, die, voor zijn religieuze bekering, een zeer kundig natuurwetenschapper was geweest, en Ds. M. C. Vos, die aan de Kaap geboren was, maar opgevoed in Nederland.¹⁷ Zij vonden een willig oor voor hun boodschap, vooral in Kaapstad en rond Tulbagh. Vos had zelfs zijn roeping om het evangelie te preken gevonden in Bijbelkringen in Kaapstad omstreeks 1775.

Deze mensen waren wel Calvinisten, maar niet van het soort dat Loubser beschrijft. Van Lier kon schrijven:

*Zijn geringsten niet onze Evenmensen? Hebben wij niet eenen Vader, heeft niet een God ons geformeerd? Heeft niet God het onedele, het dwaaze, het verachte dezer wereld uitverkoren? Waarom zouden wij dan weigeren eenige omgang te houden met de zodanigen waarvan sommig met ons eeuwig vereenigd zijn voor de troon des Lams.*¹⁸

Hij had grote belangstelling voor de zending. Hij stond dicht bij de Moraviërs dan enig andere Hervormde geestelijke; toen zijn zuster stierf was zij verloofd met één van de eerste L.M.S.-zendelingen en de zending John Philip zou later een herdenking van één van zijn bekeerlingen publiceren waarin hij Van Lier grote lof toezwaaide.¹⁹ Ook Vos was al snel in staat het verzet tegen het feit dat hij preekte onder de slaven van zijn gemeenteleden te overwinnen. De tekst van zijn eerste preek toen hij zijn ambt in Tulbagh aanvaardde was:

*'Gaet henen in de geheele wereld: predikt het Evangelium aller creaturen'.*²⁰

Ook Van Lier heeft een preek gehouden op deze tekst waaraan hij grote waarde hechtte. Toch was de vroomheid rond Tulbagh, waarover Lichtenstein tien jaar later klaagde, duidelijker onder de blanken dan onder de slaven.²¹

Deze mannen, hun bekeerlingen en die mensen, die in 1799 het Zuidafrikaanse Zendings Genootschap oprichtten, waren geen sociale hervormers.²² Hun aandacht was bijna uitsluitend gericht op het geestelijk welzijn van degenen, die onder hun hoede waren geplaatst. Zij waren evenwel evangelisch gekleurde Christenen, en zo'n benadering, die erkent dat alle zondaren voor de Heer geleid kunnen worden, is moeilijk in overeenstemming te brengen met de verdeling in tweeën tussen de uitverkorenen en de verdoemden die, volgens Loubser, hielp bij het tot stand brengen van de raciale structuur in Zuid-Afrika.

Calvinisme van een soort dat meer overeenstemt met Loubser's model ontwikkelde zich in Zuid-Afrika, vooral in het noordoosten van de Kaapkolonie, wél in de districten rond Colesberg en Middelburg, waar een klein aantal grote families de basis vormde voor de Gereformeerde of 'Dopper' gemeenten.²³ Dit was ook een gebied dat al vanaf de eerste blanke kolonisatie in het begin van de jaren 70 van de achttiende eeuw bekend stond om de vroomheid van haar bewoners, naar wij mogen aannemen als gevolg van de invloed die één of twee individuen kunnen hebben op een kleine gemeenschap. Een zendeling, een Mulat uit Guyana, vond de boeren in dit gebied uitzonderlijk in hun 'hang naar het Woord Gods', maar hoe het ook zij, de geschiedschrijver van de Doppers kan tot het midden van de jaren 30 van de negentiende eeuw geen duidelijk verlangen naar een strikte Calvinistische doctrine vinden.²⁴ Calvinistische rechtvaardiging van een raciaal geordende samenleving ontstond toen pas, en verspreidde zich pas veel later onder de grote massa van de Afrikaner bevolking. Het was waarschijnlijk pas in de eerste jaren van de Zuidafrikaanse industrialisatie, toen sommige Afrikaners onder de invloed kwamen van het nieuwe Calvinisme vertegenwoordigd door figuren als Abraham Kuyper, dat dit soort ideologie de orthodoxie werd van de Afrikaner 'civiele religie', voor zover dit al ooit het geval was. Evenals in Nederland sprak het vooral de 'kleine Luyden' aan.

Zelfs als een ideologie van raciale overheersing in de achttiende eeuw niet is ontstaan op basis van de Calvinistische dichotomie tussen uitverkorenen en verdoemden, dan is het zeer goed voorstelbaar dat andere taxonomieën dit resultaat wel hebben gehad. De meest voor de hand liggende is het onderscheid tussen Christenen en heidenen.²⁵ Hoe gering hun enthousiasme voor het naleven van Christelijke plichten ook geweest mag zijn – en dit verschilde sterk van individu to individu – de Europeanen waren zich bewust van en trots op hun status als Christenen. Vanaf het begin van de kolonisatie van de Kaap de Goede Hoop onderscheidden de Europeanen zich van de Khoikhoi, de oorspronkelijke bewoners van het Kaapse gebied, veelal abusievelijk Hottentotten genaamd, en slaven, tussen wie zij leefden, op grond van hun Christendom. Dit was het kenmerk van hun cultuur, van hun beschaving. De doopriten symboliseerden de toetreding in hun gemeenschap, zo zeer dat zij bereid waren reizen van twee à drie maanden te maken om hun kinderen te laten dopen, en natuurlijk ook om verschillende andere zakelijke en sociale verplichtingen te vervullen. Het was een rite waarvan de waarde werd erkend. Omstreeks 1770 probeerde een 'bastaard' een dominee om te kopen om hem te dopen, opdat hij volledig opgenomen kon worden in de kring van landeigenaars waarin hij leefde.²⁶ Bovendien werd tot het eind van de eeuw de term blank niet gebruikt. In plaats

daarvan werd vermeld, hoeveel 'Christenen' en hoeveel 'Hottentotten' of 'Bastaard-Hottentotten' met een bepaald commando meegingen.²⁷ Dit was de scheidslijn waarlangs de Kaapse samenleving was verdeeld.

Het was echter geen ondoordringbare hindernis. Mensen van andere dan Europese afkomst konden Christenen worden, tenminste in die zin dat zij gedoopt werden. Na een aanvankelijke periode van onzekerheid, toen in 1665 een bezoekende dominee, een zekere Ds. Johan van Arckel probeerde de regels van de Dordtse synode, dat alleen zij die Hervormde ouders hadden de kinderdoop mochten ontvangen, strikt toe te passen, werden slaven en slavenkinderen regelmatig toegelaten tot de doop.²⁸

Sommige slaveneigenaars verzetten zich tegen pogingen van de kant van hun slaven zich bij het Christelijk geloof aan te sluiten, maar andere verwelkomden dit, daarin voorgedaan door de VOC zelf. Al de slaven in bezit van de VOC, die aan de Kaap geboren waren, werden gedoopt, maar geen van hen die als slaaf naar de Kaap waren gebracht.²⁹ In totaal werden in de slavernij-periode alleen al in Kaapstad meer dan 3000 slaven en Vrije Zwarten dooplid van de Nederlandse Hervormde Kerk, door volwassen- of kinderdoop.³⁰ Toegegeven, dit is een gemiddelde van slechts twintig per jaar, en de meerderheid was eigendom van de Compagnie, die ook als getuige optrad voor andere slaven bij hun doop. Maar toch bewijst zulk een totaal een regelmatige opname van slaven in de rijen van Christenen, die strijdig lijkt met ieder betoog dat uitgaat van een strikt sociaal onderscheid tussen Christenen en heidenen.

Het waren niet alleen de slaven die gedoopt werden. Ook mensen met Khoikhoi-voorouders hadden dat privilege, zij het in kleinen getale. In de opgaafrol voor Graaff-Reinet voor 1798 werden 121 personen, waaronder 54 volwassenen, omschreven als 'gedoopte Bastaards'.³¹ Dit lijkt een klein aantal, vergeleken met de 8974 Khoikhoi die in het district zouden hebben geleefd, maar wij moeten bedenken dat de kerk van Graaff-Reinet pas zes jaar daarvoor was opgericht en het is onwaarschijnlijk dat veel van deze mensen de achthonderd kilometer naar de tot die tijd dichtstbijzijnde kerk hadden afgelegd.

Doop was voor deze mensen geen ritueel zonder betekenis. Naast de geestelijke voordelen die dit bood, verleende het een begerenswaardige status. Er is het geval van een gedoopte Bastaard aan wie een privilege (drank te kopen) werd ontzegd en die verontwaardigd vroeg welk recht men had om hem tegen te houden alsof hij een 'Hottentot' was; hij was toch Christen. Belangrijker nog was het dat het voor sommige van deze mensen mogelijk was door huwelijk of afkomst verwant te zijn aan blanken. Giliomee merkt op dat in 1798 van de zeventien getrouwde en gedoopte Bastaarden er vijf waren die vrouwen hadden die, gemeten naar hun directe voorouders, Europees waren.³²

Er is evenmin enige aanwijzing dat de gedoopte slaven en Bastaarden als een soort tweederangs Christenen werden behandeld. Er lijkt geen sprake van te zijn dat zij eerder van het Avondmaal werden uitgesloten dan blanken. De Bastaards van Graaff-Reinet zijn waarschijnlijk allen op basis van een als volwassene afgelegde geloofsbelijdenis in de kerk opgenomen, en hadden aldus dezelfde rechten als ieder Europees kerklid. Aan de andere kant werden blanken zeker niet automatisch lidmaat van de kerk. Wij hebben al de opmerkingen van Valentijn geciteerd. Daarenboven blijkt dat in de jaren tachtig, waarvoor cijfers beschikbaar zijn, in alle gemeenten van de Kaap tenminste twee keer zo veel mensen trouwden als belijdenis deden.³³ Aangezien deze twee rites op ongeveer dezelfde leeftijd werden ondergaan en aangezien lang niet iedereen trouwde, lijkt dit een

aanwijzing dat tenminste de helft van de blanke bevolking van de Kaap geen volledig lidmaat was van de kerk. Dit kan dan ook nauwelijks een belangrijk symbool voor onderscheid van sociale status zijn geweest, dus zeker niet langs raciale lijnen. De verdeling tussen Christen en heiden lag dan ook lang niet vast. Individuen konden deze scheidslijn oversteken, vrijwel zeker in beide richtingen. Dit betekent niet dat de rol der religie totaal onbelangrijk was, niet meer dan een verzinsel van moderne historici. Het is waar dat religie voor veel mensen statusbepalend was, zowel voor hun eigen status als voor die van andere. Toch is het duidelijk dat noch in Kaapstad, noch aan de grenzen, noch, zoals wordt aangetoond door Sparrmans beschrijving van een 'Bastaard'-familie waarvan een broer Christen was en de andere niet, in de landbouwgebieden van de Zuidwestkaap, het een sterk en bepalend onderscheid was.³⁴

D. Stereotypering van Khoisan en slaven

Als het dan niet mogelijk is aan te tonen dat een ideologie van raciale exclusiviteit, gebaseerd op de leerstellingen van het Christendom voor 1800 in Zuid-Afrika heeft bestaan, dan is er nog als andere mogelijkheid, dat zo'n ideologie zich heeft ontwikkeld als gevolg van het zeer negatieve stereotiep dat de Europeanen uit die tijd hadden over inwoners van andere werelddelen in het algemeen en van die van Zuidelijk Afrika in het bijzonder. Opnieuw lijkt zo'n verklaring op het eerste gezicht erg plausibel. In de achttiende eeuw werden voor het eerst in Europa theorieën die racistisch genoemd kunnen worden geformuleerd.¹ In het bijzonder in de Nieuwe Wereld verslechterde het beeld dat blanken van de zwarten hadden voortdurend, vooral in wat later de Verenigde Staten zouden worden. Dat gold temeer naarmate het systeem van de negerslavernij zich uitbreidde en van vitaal belang werd voor de economie.² Als gevolg van het groeiende technische vermogen van Europa, vergeleken met de rest van de wereld, nam het Europese ethnocentrisme snel toe, hoewel het pas ten tijde van het moderne imperialisme in de tweede helft van de negentiende eeuw zijn hoogtepunt zou bereiken. Met andere woorden, de manier waarop in Europa de mannen en vrouwen uit de overzeese gebieden werden gezien, leidde er steeds meer toe, vooral wat de Afrikanen betreft, dat hen de status van inferieure wezens werd toegekend.

De Khoisan van de Kaap de Goede Hoop ondergingen deze degradatie in extreme vormen. Hoewel er voor de kolonisatie van de Kaap nog een zekere mate van verdeeldheid was onder de reizigers wat betreft de goede of slechte eigenschappen van deze mensen, wordt het beeld na 1652 eenduidig.³ De ene schrijver na de andere beschreef hen op zeer smalende wijze, waarbij zij vaak niet meer deden dan elkaars woorden herhalen. Een kort hoofdstuk over de Khoikhoi werd een verplicht onderdeel in elk verslag van een reis naar de Oost. Deze reizigers bleven in het algemeen niet meer dan een paar dagen in Kaapstad en kwamen met geen andere Khoikhoi in contact dan met diegenen, die in bittere armoede, meestal verslaafd aan drank, aan de rand van de stad leefden. Verhalen over hun drankzucht, hun met vet besmeerde vuile lichamen en hun taal, die altijd werd vergeleken met het kakelen van een kalkoen, werden zo gemeengoed in Europa.⁴

Zulke ideeën vonden snel hun plaats in de wetenschappelijke wereld. In de woorden van Jordan: 'Op basis van directe waarneming kwamen zij gewoonlijk tot de conclusie dat de Hottentotten van alle mensen de meest weerzinwekkende barbaren waren'.⁵ Linnaeus

en Voltaire gingen zelfs zo ver zich af te vragen of de Khoikhoi wel als mensen beschouwd moesten worden, of slechts als apen. Dit beeld heeft standgehouden. Zelfs Jordan kon in zijn medelijden met het lot van de Westafrikaanse slaven en hun afstammelingen in Amerika schrijven:

*'De Westafrikaanse 'echte' neger was het ongelukkige slachtoffer van een oppervlakkig aangenomen verwantschap met een volk dat, naar de maatstaven van de moderne antropologie, van alle voor het midden van de achttiende eeuw aan Europeanen bekende inheemsen waarschijnlijk het meest primitieve was.'*⁶

Allang hiervoor had het woord 'Hottentot' in Europa een hele nieuwe betekenis gekregen naast de aanduiding van een groep mensen. In Van Dale staat als andere betekenis ook vermeld 'een ruw en onbeschaafd dom mens'.⁷ De Oxford English Dictionary noemt een Hottentot 'a person of inferior intellect or culture; one degraded in the scale of civilization, or ignorant of the usages of civilised society'.⁸

Dit stereotype is in Zuid-Afrika tot ver in de twintigste eeuw blijven bestaan. Vanaf ± 1830 kunnen wij het regelmatig vinden in de door blanken geschreven literatuur over de zogenaamde 'Kaapse kleurlingen', waarin het zeker een weerspiegeling was van een algemene houding. Naar alle waarschijnlijkheid hebben de onder de blanke bevolking levende opvattingen oudere karakterisering in romans overleefd, want in de afgelopen decennia zijn tenminste uitingen van al te openlijk racisme uit de 'fatsoenlijke' blanke literatuur verdwenen, hoewel zij vaak wel gebleven zijn op een schemerige, bijna onbewuste manier.⁹ De verhalen van de reizigers over de dronken, vieze stompzinigheid van de Khoi, waarop het geringschattend oordeel van de achttiende-eeuwse wetenschappers was gebaseerd, worden teruggevonden in andere vorm maar met dezelfde inhoud, in het werk van mensen als Charles Boniface and Andrew Geddes Bain, geschreven in de jaren 30 en 40 van de negentiende eeuw, en sindsdien in de literatuur van de negentiende en een groot deel van de twintigste eeuw.

Voor het begin van de negentiende eeuw echter werd zo'n gezichtspunt, hoewel af en toe aantoonbaar, nog niet door alle blanke bewoners van de Kaapkolonie gedeeld. Het was niet alleen een romantisch, door Rousseau beïnvloed buitenlander als Le Vaillant die er anders over heeft gedacht. Hij is zo positief in zijn mening over de Khoi, met zijn portretten van de schone Narina en de trouwe Klaas – beiden vernoemd in twee van de mooiste vogelsoorten die in Zuid-Afrika voorkomen – dat sindsdien de meeste Zuidafrikaanse historici zijn beschrijvingen op alle gebieden als waardeloos zijn gaan beschouwen.¹⁰ Zijn idylles staan inderdaad op zich, doch vergelijkbare, hoewel prozaïscher en zakelijker uitdrukkingen van waardering voor de Khoikhoi zijn te vinden op veel plaatsen in het Europese deel van de Kaapse maatschappij.

Het meest lovende geschrift van een Europeaan over de Khoikhoi is van de hand van J. G. Grevenbroek, die schreef in het laatste decennium van de zeventiende eeuw. Hij schreef zijn brief aan een onbekende Hollandse geestelijke omdat hij was 'verbaasd dat het Gerucht, dat nooit een zuiver bericht overbrengt, zo veel aan kracht gewonnen heeft in haar voortgang en zich in haar leugenachtigheid zo krachtig heeft bewezen dat de half-waarheden, die verbreid worden over onze Afrikanen, zelfs jouw oren hebben bereikt'.¹¹

'Ik ervoer dit volk als begiftigd met een ziel, in hun dagelijks handelen levend in harmonie met de wetten van de natuur, gastvrij voor elk soort mens, openhartig, betrouwbaar, met liefde voor waarheid en rechtvaardigheid, niet geheel onbekend met de aanbidding van een Godheid, en begiftigd, binnen hun eigen mogelijkheden, met een vlugheid van geest, die hen ontvankelijk maakt voor onderwijs.'

Het was hun contact met de Europeanen dat hen had verlaagd.

'Van ons hebben zij geleerd godslastering, mijneed, twist, ruzie, dronkenschap, oplichterij, struikroverij, diefstal, ondankbaarheid, ongebreidelde begeerte naar alles wat niet hun eigendom is, vergrijpen die hen onbekend waren, en, bij alle andere misdaden, ook die van het laagste allooi, die vervloekte dorst naar goud'.

Er ligt hier een addertje onder het gras. Grevenbroek was bereid toe te geven dat de Khoikhoi in zijn tijd in veel opzichten verloederd waren. Zijn mening echter, dat dit het gevolg was van Europees kolonialisme, kan geenszins gezien worden als argument om hen te onderwerpen aan de blanken en om hen te incorporeren in het arbeidsproces van de kolonie. Grevenbroek, met zijn bewering dat met betrekking tot de blankheid van ziel de Khoikhoi veel van zijn landgenoten overtroffen, geloofde duidelijk *avant la lettre* in de 'edele wilde'.¹² Men moet niet denken dat Grevenbroek slechts een passant was die de aard van de Kaapse samenleving niet begreep. Hij woonde al elf jaren aan de Kaap toen hij dit werk schreef. Tot een paar maanden daarvoor was hij Secretaris van de Raad van Politiek geweest, om na zijn pensioen een zeer gerespecteerd burger van Stellenbosch te worden.

Het is natuurlijk onmogelijk te weten te komen in welke mate Grevenbroeks gezichtspunten werden gedeeld door zijn medekolonisten. Waarschijnlijk zullen niet velen zich op een vergelijkbare manier hebben uitgelaten. Er is niettemin een duidelijke aanwijzing, dat er onder de blanke Kaapse kolonisten een houding was, die niet te rijmen was met een algemene aanvaarding van een stereotype waarin de Khoikhoi als halve beesten werden gezien, of tenminste als zulke onverbeterlijke wilden, dat hun enig passende positie was de blanke te dienen.

Het meest overtuigende bewijs hiervoor wordt gevonden bij het gouvernement. Ten dele was die houding het gevolg van de voortdurende spanning tussen de VOC en de burgers, waardoor de Compagnie bereid was om, zo niet bondgenoten onder de Khoikhoi te zoeken, dan toch ten minste zich te onthouden van deelneming aan pogingen hen te onderwerpen. Zo schreven in 1793 de Commissarissen-Generaal Nederburgh en Frykenius, die tijdens hun verblijf aanzienlijke problemen hadden met de Kaapse burgers, vooral over belastingzaken, dat het voor de Compagnie beter was geweest als er nooit een blanke vestiging aan de Kaap was gekomen. Het zou beter zijn geweest voor de proviandering van Nederlandse schepen vertrouwd te hebben op de Khoikhoi, aangezien:

*'...dit Volk, het welk thans de superioriteit der blanken op de treffendste wijze moet ondervinden, is van een zeer goedaardigen inborst en bijzonder geschikt tot de landbouw en veefokkerij.'*¹³

Concreter is het feit dat de Raad van Justitie en de administratie Khoikhoi en blanken op ongeveer dezelfde manier behandelden. Khoikhoi konden klachten indienen tegen

blanken en traden regelmatig op als getuigen tegen hen.¹⁴ De Secretaris van het Gouvernement zond regelmatig brieven naar de landdrosten van de buitengewesten om hen te bevelen de klachten over het inhouden van loon van hun Khoisan dienaren door blanke boeren te onderzoeken.¹⁵ Wanneer de stigmatisering van de gekleurde bevolking in de kolonie al zo sterk was geweest dat daaruit een systeem van raciale overheersing verklaard kan worden, dan was een dergelijk overheidsingrijpen niet mogelijk geweest. Er zijn ook sterke, zij het afgeleide, redenen om te betogen dat een dergelijk gebrek aan stigmatisering ook in andere dan de allerhoogste kringen van de Kaapse Europese samenleving gevonden kon worden. Het is een berucht probleem voor historici door te dringen in de gedachtenwereld van hen die net niet analfabeet waren, maar het is niettemin zeer suggestief – hoewel het niet doorslaggevend is – dat zelfs zij die hebben beweerd dat het Zuidafrikaanse racisme is ontstaan in de achttiende-eeuwse grensgebieden, niet in staat zijn geweest duidelijke voorbeelden van racistisch gedrag te vinden, laat staan voorbeelden van racistisch denken.¹⁶ Als bovendien de sociaal-psychologische hypothese, dat raciale stigmatisering alleen mogelijk is in omstandigheden waarin contact tussen de racist en zijn slachtoffer zeer gering is, of beperkt tot vaste rolpatronen en tot nauw omschreven aspecten van menselijke interactie, juist is, dan is het duidelijk dat de voorwaarden voor zo'n stigmatisering in de achttiende-eeuwse Kaap afwezig waren. Vooral in de Oostelijke Kaap, aten en dronken Khoikhoi en blanken samen,¹⁷ sliepen gezamenlijk;¹⁸ waren verenigd in gebed,¹⁹ vochten zij aan zij,²⁰ bedreven gemeenschappelijk de jacht²¹ en werkten nauw samen op de boerderijen en in de huizen van de kolonie.²² Dit betekent niet dat dit contacten waren tussen gelijken. In het algemeen waren bij al deze activiteiten de blanken rijker, machtiger en waren zij de leiders. Toch is het moeilijk voor te stellen dat zo'n gedrag verenigbaar was met een hoge mate van stigmatisering, die pas tot stand kon komen toen de interactie tussen blanken en Khoi langzaam werd gekanaliseerd in een enkel, onderdrukkend patroon.

Op dit punt moeten wij de beperkingen van ons betoog duidelijk maken. Wij beweren niet dat de behandeling van de Khoisan van zuidelijk Afrika door de blanken vriendelijk en welwillend was. Niets zou meer bezijden de waarheid zijn. Noch zouden wij willen ontkennen dat veel blanken bijzonder negatieve meningen hadden over sommige Khoisan met als gevolg dat zij optraden met een niets ontziende wreedheid die zelden in de menselijke geschiedenis is geëvenaard. In 1777 antwoordde de Raad van Politie, het centraal regeringslichaam van de Kolonie als volgt op een brief van de veldcornetten aan de grens:

*'dat alle middelen om de roofzuchtige Bosjemans Hottentotten tot stilstand te brengen, vrugtelos zijn aangewend, heeft men dierhalven moeten besluiten, om in die bij voorsz. missive gedaane voorstelling, om dezelve door sterkere Commando's te doen attacqueeren, en langs dien weg uijt te roeijen, te bewilligen.'*²³

Wij zeggen niet meer dan dat zulk onmenselijk gedrag niet werd uitgeoefend ten opzichte van *alle* Khoisan van de Kaapkolonie, en dat het niet werd gesteund door een ideologie en een maatschappijvisie die *alle* Khoisan alleen maar zag als geschikt voor niets anders dan uitroeiing of ongeschoolde arbeid in dienst van de blanken. Nog minder was dit het geval met betrekking tot de houding van de Europeanen ten opzichte van al die anderen, die niet uit hun eigen Euraziatisch schiereiland afkomstig waren.

Dit kan ook worden opgemerkt met betrekking tot de behandeling van de slaven. Wat er

aan proto-stereotypering ten aanzien van de Khoisan was, werd niet overgebracht op de slaven, ten minste niet voordat de twee groepen vermengd raakten in de periode na de slaven-emancipatie. Slaven werden geprefereerd boven blanken voor speciale taken binnen de economie, in ieder geval door de hogere kringen van de Kaapse samenleving. Dit vond niet zijn oorzaak in het feit dat blanken als ongeschikt werden beschouwd voor ongeschoold werk binnen de kolonie. Integendeel, de soldaten van het Kaapse garnizoen en matrozen op de schepen van de VOC werkten onder omstandigheden en waren onderworpen aan een tucht vergelijkbaar met die van de slaven. Slaven werden als bruikbaar beschouwd voor zulke taken omdat zij goedkoper waren en, belangrijker nog, minder lastig. In 1717 besloot de Raad van Politie in een beroemd geworden rapport, met een zes tegen een meerderheid, ten gunste van slaven als boerenknechten en landarbeiders in plaats van Europese immigranten. De Gouverneur, M. P. de Chavonnes, gaf de meest overtuigende reden aan waarom geen Europese arbeiders meer gezonden moesten worden: 'also men hier van dronkaarts overvloedigh versien is, en met de geene die der zyn, genoeg te doen heeft'.²⁴

Er was in feite nooit een algemeen stereotype voor de slavenbevolking van de Kaap. De slaven zelf kwamen uit te zeer verschillende achtergronden, van alle kusten en culturen van de Indische Oceaan. In plaats van hen tesamen te voegen in een enkele ideologische categorie, bleven de slaveneigenaren eigen hoedanigheden toekennen aan iedere 'nationaliteit' van Kaapse slaven. Het belangrijkste onderscheid was tussen de slaven van de Indonesische archipel (waarvan de Buginezen bekend stonden als de meest wraakzuchtige, terwijl hun vrouwen het best waren in bed) en die van de westelijke kusten van de Indische Oceaan, hetzij Madagascar of Mozambique. Zuidindiërs en Bengalezen werden ook als een afzonderlijke groep gezien, een groep die veel geprezen werd, waarschijnlijk omdat er aan de Kaap zo weinig waren.²⁵ Robert Semple, die rond 1800 schreef, vatte de zaak als volgt samen:

*'Sonder de inactiviteit en traagheid van de Mozambiquer, of de scherpzinnige aard van de Malaier, vormt hij /de Malabar/ een voortreffelijk midden tussen de twee. Intelligenter, ijveriger en actiever dan de eerste, gehoorzamer en aanhankelijker dan de laatste, combineerde hij standvastigheid met levendigheid, en leergierigheid met innemende manieren.'*²⁶

Kortom, er kan uit dit soort bronnen worden geconcludeerd dat er geen raciaal stereotype aan de Kaap bestond dat door Europeanen werd toegekend aan alle andere groepen mannen en vrouwen die zij aan de Kaap ontmoetten of importeerden. Deze conclusie wordt versterkt wanneer wordt opgemerkt dat veel van de eerste beschrijvingen die blanken gaven van de Xhosa of Tswana verre van denigrerend waren.²⁷ Dit ontbreken van een uniform stereotype is echter een relatief onbelangrijke zaak in Zuid-Afrika, waar zelfs in de post-industriële periode zulk een stereotype nooit bestaan heeft, hoewel in de negentiende eeuw er wel een tendens in deze richting was. Toen werden de afzonderlijke voorstellingen van de verschillende groepen, waaruit de zogenaamde 'gekleurde' bevolking was samengesteld, samengesmolten tot ten hoogste twee min of meer alomvattende stereotypen. Wat wij beweren is in wezen negatief, maar daarom niet minder belangrijk. De Europeanen brachten niet zodanige vooroordelen ten opzichte van de buiten-Europese wereld met zich mee dat zij de samenleving als vanzelfsprekend langs volledig raciale lijnen opbouwden, noch had voor 1800 het proces

van sociale stratificatie al geleid tot de ontwikkeling van een ideologie gebaseerd op een in tweeën gespleten mensbeeld, van 'wij', de blanken, en 'zij', de op één hoop gegooiden rest.

E. Economie en arbeidssituatie onder de VOC

Niet alleen was, zoals wij zagen, er geen ideologische rechtvaardiging voor een politiek van ethnische onderdrukking in de achttiende eeuw, hetzij gebaseerd op religie hetzij op racistische stereotypering, maar er was ook nog geen economische druk om te komen tot een algehele inschakeling van alle potentiële arbeiders in de koloniale economie tegen de laagst mogelijke kosten. In 1780 had een groot aantal Khoikhoi, vooral maar niet alleen in de oostelijke districten van de kolonie, nog een mate van bewegingsvrijheid en economische onafhankelijkheid die zij rond 1820 hadden verloren (of in andere vorm teruggewonnen).

De vraag komt dan op, waarom de graad van uitbating van de inheemse arbeiders onder het later bereikte peil bleef. Het kan niet geweten worden aan een vaak veronderstelde stagnatie van de Kaapse economie onder de Compagnie. De zich snel uitbreidende veeveelt was geenszins bedoeld, zelfs niet grotendeels, voor eigen consumptie en was derhalve niet onberoerd door conjuncturele veranderingen op de Kaapse markt. Bovendien was er gedurende de hele achttiende eeuw sprake van voortdurende investeringen in de belangrijke landbouwproducten, tarwe en wijn. Het is duidelijk dat als er niet een markt voor deze goederen was geweest, de voortdurende cultivatie van nieuwe grond en de intensivering van landbouw op al ontgonnen land er niet zou hebben plaats gevonden.¹

Het spreekt vanzelf dat de arbeidskrachten voor deze uitbreiding van landbouw en veeveelt ergens vandaan moesten komen. Emigratie uit Nederland naar de Kaap op zo'n grote schaal, dat er een landbouwproletariaat kon ontstaan, was nooit mogelijk, onder andere door de te grote zuigkracht die de slokop VOC uitoefende op de arbeidsreserves van noord-west Europa.² Daardoor bleef er de keus over tussen onderwerping van de inheemse bevolking, de Khoisan, en de import van arbeid uit andere delen van de wereld, hetgeen in de zeventiende en achttiende eeuw slavernij betekende.

In feite was er natuurlijk geen keus tussen deze alternatieven, aangezien de blanken het allebei probeerden. Niettemin ontdekten zij, gedurende de eerste decennia van het bestaan van de kolonie, dat de prijs om de Khoi te onderwerpen en te dwingen op de boerderijen te werken te hoog zou zijn, zelfs als de Heren XVII er toestemming voor hadden gegeven. De Khoisan waren nog meer dan de slaven in staat aan de supervisie van een kolonie met een gering ontwikkeld gezagsapparaat te ontsnappen. Aan het eind van de zeventiende eeuw trokken vele Khoisan vanuit de zuid-west Kaap naar het noorden, in de richting van Namaqualand en de Oranjerivier, terwijl anderen in staat waren een guerillaoorlog tegen de blanken te voeren met het soms uitgesproken doel de blanken uit Zuid-Afrika te verdrijven.³ Daartegenover waren, vergeleken met het midden-Atlantische handelsgebied, slaven aan de Kaap bijzonder goedkoop. Ten gevolge daarvan waren de grote tarwe- en wijnboerderijen van de zuid-west Kaap voor een geregelde toevoer van arbeidskrachten afhankelijk van ingevoerde slaven uit de Indonesische archipel, India, Madagascar en Mozambique. Khoikhoi werden alleen in

oogsttijd als arbeiders ingeschakeld. Nog in 1789 nam een boer in de Tiggerberg 14 Khoikhoi in dienst om hem voor in totaal 148 mandagen met de oogst te helpen, wat hem 72 Rijksdaalders kostte.⁴ Langzamerhand verloren Khoikhoi de middelen om zich de rest van het jaar in leven te houden, aangezien de blanken steeds meer de weidegronden monopoliseerden, en zo de Khoikhoi-kuddes steeds meer uitdunden, als zij die al niet gewoon roofden.⁵ De Khoikhoi werden langzamerhand een volledig landbouwproletariaat, maar zolang de mogelijkheid bleef bestaan arbeiders te importeren van de kusten van de Indische oceaan, waren Khoikhoi niet van levensbelang voor de landbouweconomie van het zuid-westen, en allerlei dwangmaatregelen om hen te pressen voor blanken te werken werden nog niet toegepast.

Met de verspreiding van Europese veeboeren in het binnenland van Zuid-Afrika kwam de zaak enigszins anders te liggen. Er is een aantal strijdige en elkaar aanvullende verklaringen voor deze verspreiding in de historische literatuur, hoewel het arbeidsprobleem er nergens de aandacht krijgt die het verdient.⁶ Blanke boeren in het binnenland waren op twee tegengestelde manieren van Khoisan afhankelijk. Aan de ene kant hadden, althans in de eerste generatie, de blanke indringers in een bepaald gebied de medewerking nodig van sommige van de vroegere bewoners. Het Zuidafrikaanse milieu is hard, en vereist dat zij, die van plan zijn kuddes schapen en koeien te laten grazen op de woestijnachtige Karoo of de wat beter begroeide Camdeboo en Bruyntjes-Hoogten een aanzienlijke kennis bezitten van de grilligheid van het veld en de seizoengebonden behoeften van het vee. Vrij gecompliceerde trekpatronen moesten in de organisatie van het boerenbedrijf worden opgenomen.⁷ Deze patronen moesten geleerd worden, aangezien zij niet konden worden afgeleid uit eerder geleerde grondbeginselen. De blanken moeten deze kennis hebben gekregen van de Khoikhoi, aangezien er geen aanwijzing is dat de trekboeren ooit grote moeilijkheden hadden zich aan te passen aan de vereisten van hun nieuwe vestigingsgebieden. Dat de herders op de boerderijen van de trekboeren bijna altijd Khoi waren is veelbetekenend. Alleen iemand die de vroeg Zuidafrikaanse maatschappij ziet als een samenstel van afgebakende groepen heeft geen oog voor de mate waarin de binnenkomende Europeanen van de levenswijze van hun voorgangers leerden en die overnamen.⁸

Khoikhoi waren ook als krijgers van enorme waarde voor de trekboeren. Het uitbreidingsproces was in Zuid-Afrika alles behalve vredig. Zoals al is vermeld, was er in de achttiende eeuw een voortdurende guerillaoorlog tegen de 'Bosjesmans-Hottentotten', (San) jagers en verzamelaars van het Zuidafrikaanse binnenland, versterkt door Khoikhoi die hun vee hadden verloren. Soms slaagden zij erin de Europeanen uit bepaalde stukken van het land te verdrijven.⁹ In een poging dit proces te keren en om eigen veroveringen te realiseren, werd een reeks expedities, commando's in het Zuidafrikaanse spraakgebruik, uitgerust, vaak met de bloeddorstige bedoeling de vijand uit te roeien. Bovendien werden kinderen gevangen genomen, vastgehouden en als slaven behandeld.

In deze expedities was de meerderheid van de koloniale strijdmacht vaak van Khoi afkomst. Bij hun plannen voor een grote commando-actie in 1774 verwachtten de Gouverneur en de Raad dat 100 Europeanen en 150 'Bastaard-Hottentotten' deel zouden nemen.¹⁰ Tot aan de Khoikhoi-rebellie van 1799 werd een dergelijke verdeling aangehouden,¹¹ terwijl in het noordwesten van de kolonie nog in 1833 Khoi werden opgenomen in commandoacties tegen de Kora van de Oranjerivier.¹² Het is dan ook

buitengewoon twijfelachtig of de Europeanen veel van het binnenland zouden kunnen hebben veroveren als zij niet deze hulp hadden gehad van sommige van de inheemse bewoners.

Het zou natuurlijk anachronistisch zijn de 'Bosjesmannen-Hottentotten' te beschouwen als proto-nationalistische vrijheidsstrijders en de Khoikhoi die met de boeren meevochten als proto-Quislings, maar desondanks rijst de vraag waarom zoveel Khoikhoi zo lang loyale bondgenoten van de boeren waren, terwijl zij op langere termijn door het verlies van hun land degradeerden tot agrarische proletariërs. De vergissing die bij zo'n veronderstelling wordt gemaakt, komt voort uit een geloof dat sociale groeperingen die historici en antropologen als zodanig hebben geïdentificeerd een soort ethnisch bewustzijn hadden, als het ware een 'Volk für sich' waren.

Individuele Khoikhoi ontleenden een aantal voordelen aan hun samenwerking met de blanken. In de eerste plaats, voorzover zij zelf nog vee hadden – het is waarschijnlijk dat velen van diegenen die op commando gingen nog veebezitters waren, of op zijn minst verwachten vee te erven – hadden zij met de boeren een gemeenschappelijk belang in de onderdrukking van veedieven, zoals men de 'Bosjesmannen-Hottentotten' algemeen beschouwde. Het waren meestal Khoi herders die gedood werden in een San- of Xhosa-aanval op koeien of schapen van een blanke boer. Zij die niet in staat waren geweest hun veebezit te behouden hoopten zonder twijfel de blanken te gebruiken om hun verloren status van veehouder te heroveren. Vergelijkbare vormen van cliëntele waren in de Khoi samenleving normaal geweest, en zulke verwachtingen waren niet altijd tevergeefs geweest, zelfs niet na het binnendringen van de boeren. Hoe dan ook, de Khoikhoi hadden weinig mogelijkheden. De keus die zij hadden was om zich bij de Bosjesmannen-Hottentotten te voegen en de boeren te bestrijden, in welk geval zij zeer goed bewust waren van het waarschijnlijke resultaat, of bij de blanken in dienst te gaan en te hopen dat het leven dragelijk zou blijven. Als zij dat deden, konden zij in ieder geval op hun oude land blijven wonen en hun oude beroep van herder blijven uitoefenen. Een Europeaan kon verklaren dat een bepaald stuk grond zijn 'eigendom' was, maar de Khoikhoi beschouwden het nog altijd als voorvaderlijk bezit.¹³ Dat besef was misschien niet genoeg om een man of vrouw in een onderworpen positie te houden, maar het gaf zeker enige compensatie voor de onderworpenheid.

Ondanks het feit dat zij in dienst van de boeren waren, waren sommige Khoi dus in staat enige economische onafhankelijkheid te bewaren. In 1798 hadden Khoikhoi op blanke boerderijen gemiddeld vijf koeien en 23 schapen in hun bezit – en natuurlijk hadden velen van hen veel meer dan dit gemiddelde.¹⁴ Sommigen werden door de boeren behandeld, zo niet als gelijke, dan toch als gerespecteerde ondergeschikten. Zij waren welkom bij de godsdienstoefeningen van de kolonisten. Sommigen wisten vage verwantschapsbanden met de boeren op te bouwen. Nog meer van hen waren in staat binnen de Khoikhoi-tradities hun eigen familiebanden te handhaven. Vooral zij die vrijwillig in dienst van boeren waren gegaan en die iets aan te bieden hadden dat de boeren nodig hadden, konden zich verheugen in een positie van vertrouwen en van een zekere verantwoordelijkheid.¹⁵

Aan de andere kant zijn er vanaf het begin van de blanke vestiging in de oostelijke districten van de Kaapkolonie regelmatig rapporten over gruwelijke wreedheden die werden begaan aan Khoisan in dienst van de boeren. Deze rapporten kunnen niet worden afgedaan als propaganda van Britse nationalisten en zendelingen tegen Afrika-

ners, hoewel dit zonder twijfel een rol speelde in het werk van Barrow bijvoorbeeld.¹⁶ De archieven van de landdrost van Graaff-Reinet tonen aan dat vrijwel iedere boerenfamilie op een of ander moment van een zodanige handelwijze beschuldigd is.¹⁷ Het gebruik van brutaal geweld om werkkrachten op de boerderijen in de oostelijke Kaap onder controle te houden was niet incidenteel of willekeurig, maar systematisch.

Dit werpt een probleem op. Het lijkt ondenkbaar dat mannen en vrouwen die op het ene moment met een zekere mate van respect en vertrouwen behandeld werden en van wie de boeren in aanzienlijke mate afhankelijk waren voor de dagelijkse gang van zaken op hun boerderijen, het volgende moment om de geringste aanleiding doodgegeseld konden worden. Evenzeer is het ondenkbaar dat, als zo'n straf – zelfs zonder dodelijke gevolgen – aan een lid van een Khoikhoi-familie was opgelegd, zijn of haar verwanten anders dan onder extreme dwang in trouwe dienst van de boeren zouden blijven. Zodanig tegenstrijdig gedrag is voor een mens uiterst onwaarschijnlijk. Wij zouden daarom de hypothese willen verdedigen dat door de blanken en door de Khoisan zelf een onderscheid werd gemaakt tussen aan de ene kant die Khoikhoi die een zekere mate van economische onafhankelijkheid hadden weten te bewaren en die min of meer uit vrije wil in dienst van de boeren waren gekomen en zij die hiertoe waren gebracht door bittere armoede, of zelfs op commandotocht gevangen waren genomen. Wij veronderstellen dat alleen de laatste groep door de boeren mishandeld is. Zij werden gezien als potentiële veedieven. Zij kunnen heel goed contact hebben gehad met de 'Bosjesmannen-Hottentotten' (Vrije San) of zelfs met de Xhosa, bij wie zij veel eerder een welkom onthaal konden vinden. In de ogen van alle veehouders, blank of Khoikhoi, waren zij gevaarlijk, en dus het doelwit van agressie en wreedheid.

Dit onderscheid kunnen wij niet empirisch aantonen, want, hoewel het duidelijk is dat de arbeiders op de blanke boerderijen van de Oostelijke Kaap een van twee door ons beschreven afkomsten moeten hebben gehad, is het onbekend of inderdaad bijna alle slachtoffers van het geweld van de boeren in de achttiende eeuw tot die ene groep behoorden, en waarschijnlijk is het ook niet te weten te komen, gegeven het overgebleven archiefmateriaal. Niettemin zou deze veronderstelling, als hij juist is, niet alleen de tegenstrijdige aard van de arbeidsverhouding (gedurende de eerste jaren van de Europese vestiging) in het gebied verklaren, maar ook de veranderingen die in dat systeem sedert de jaren negentig zijn opgetreden. Daarna is het onderscheid tussen de twee categorieën verdwenen, vooral als gevolg van de nasleep van de opstand van 1799. De blanken hadden de ervaring van de Khoikhoi niet langer nodig, omdat zij lang genoeg in het gebied geleefd hadden om de fijne kneepjes van de veehouderij te kennen. Het is zeker dat zij het veel minder waardeerden dat Khoikhoi-runderen en -schapen het kostbare gras van hun boerderijen opaten, en potentiële arbeidstijd verbruikten in een periode dat zij hun eigen ondernemingen wilden uitbreiden. De opstand had aangetoond dat velen die als betrouwbaar werden beschouwd in feite potentiële rebellen waren. Aan de andere kant had hun positie als 'labour tenants' (zij die in ruil voor arbeid konden beschikken over een stuk grond) de Khoikhoi waarschijnlijk nog meer verarmd en hen eerder tot veedieven gemaakt. Een gedragspatroon dat zich daarvoor had beperkt tot de behandeling van Bosjesmannen, de San, of soortgelijken, kon nu worden uitgebreid tot alle Khoisan. In het volgend hoofdstuk zullen wij proberen uit te leggen hoe dit het gevolg was van veranderingen in de economische structuur van de kolonie.

F. Samenvatting

In dit hoofdstuk hebben wij *grosso modo* argumenten aangevoerd om twee basisstellingen te onderbouwen. Ten eerste hebben wij beweerd dat het niet voldoende is de groei van raciale discriminatie in Zuid-Afrika toe te schrijven aan de gevolgen van het industriële kapitalisme. In zijn zuivere vorm – in de mate waarin het ooit zuiver kan zijn – is kapitalisme kleurenblind. Wel is het zo, dat waar een pre-kapitalistische pre-industriële orde van raciale, of andere overheersing bestaat, kapitalisme op grote schaal kan profiteren van het voortbestaan en de transformatie van dat systeem. Dit was in Zuid-Afrika het geval, maar deze bewering daagt de historicus uit om het bestaan en het ontstaan van dat systeem aan te tonen en te verklaren.

Ten tweede hebben wij beweerd dat de raciale orde van modern Zuid-Afrika geenszins vanaf de stichting inherent was aan de koloniale samenleving. In de achttiende eeuw waren er althans onder de vrije bevolking nog weinig vastgelegde sociale verhoudingen. Er was een zekere mate van stereotypering van de zwarte bevolking door de blanken, maar deze had zich nog niet verhard tot een definitieve stigmatisering. Er was nog geen racistische ideologie, noch op zichzelf staand, noch gehuld in religieuze terminologie. Met andere woorden, het stereotype was nog niet functioneel geworden binnen de kolonie, vooral omdat economische ontwikkelingen de blanken nog niet hadden gedwongen alle Khoisan tegen een steeds lagere vergoeding als arbeiders te incorporeren.

Uit deze argumenten volgt dat een cruciale verandering in de sociale structuur van het koloniale Zuid-Afrika heeft plaatsgevonden in, om de uiterste grenzen aan te geven, de eeuw voor de ontdekking van diamanten in 1868. Het is echter mogelijk de periode van de verandering nauwer af te bakenen. Wat betreft de *terminus ante quem* zijn er goede *a priori*-redenen om aan te nemen dat de veranderingen voor de jaren veertig van de negentiende eeuw hebben plaatsgevonden. Wij zullen betogen dat de afschaffing van de slavernij, en ook de verandering in de juridische status van de Khoisan na 1828, minimale gevolgen hadden voor de arbeidsstructuur in de kolonie. Op zijn minst suggereert dit dat zich tegen 1830 een systeem van arbeidscontrole ten opzichte van de Khoisan had ontwikkeld, dat vrij gemakkelijk toegepast kon worden op de ex-slaven of de Afrikanen die vanaf de jaren '20 de kolonie geleidelijk binnen kwamen. Dit patroon werd ook gebruikt, met plaatselijke variaties als gevolg van de verschillende getalsverhoudingen, door de Voortrekkers in de Transvaal en de Oranje Vrijstaat; nog een argument om het bestaan van een systeem van arbeidscontrole al voor de Grote Trek van de jaren '30 te verwachten.

De *terminus a quo* is veel moeilijker met enige zekerheid vast te stellen. Onze argumenten voor een aanzienlijke mate van openheid in de achttiende eeuw sluiten de mogelijkheid niet uit dat de maatschappij al vóór de VOC in 1795 voor de Britten moest wijken, een 'gesloten' karakter kreeg. Er zijn zelfs enige aanwijzingen dat dit op beperkte schaal inderdaad gebeurd is. Toch is het onwaarschijnlijk dat een belangrijke verschuiving in de wijze van arbeidscontrole, de belangrijkste indicator en beslissende factor in dit proces, heeft plaatsgevonden voor het einde van de eeuw. Op empirische gronden is het dan ook zinnig de aandacht te richten op de periode na de tweede Britse verovering in 1806.

Ook op theoretische gronden is dit zinnig. Inherent aan ons betoog is de vooronderstelling dat veranderingen in de arbeidsstructuur en de raciale orde van de Kaapkolonie

verbonden waren met veranderingen in de positie van de kolonie binnen de wereldeconomie. Hieruit volgt dat belangrijke verschuivingen zich moeten hebben voorgedaan na de overgang van de Kaap van overheersing door de VOC naar overheersing door het Britse Rijk. Wij beweren dat maatregelen als de Caledon Code, die in feite veel stringenter controle op Khoisan-arbeid mogelijk maakte, indicaties zijn voor zulke verschuivingen, door de manier waarin zij in praktijk worden gebracht. In het volgende hoofdstuk laten wij het preciese mechanisme zien van deze ontwikkeling in de periode waarin de sociale structuur van de kolonie een nieuwe vorm kreeg. Er is daarbij, het zij toegegeven, voortgebouwd op veranderingen die vanaf de jaren 70 van de achttiende eeuw waren begonnen. Als ons algemene betoog juist is, dan moeten wij ons concentreren op de eerste drie decennia van de negentiende eeuw.

IV Getoetste veronderstellingen, 1800-1830

A. De komst van de Britten

Het is niet moeilijk een overvloed van mogelijke oorzaken aan te wijzen voor een veronderstelde verschuiving in de aard der sociale verhoudingen van de Kaapkolonie gedurende de eerste drie decennia van de negentiende eeuw. Om te beginnen was sedert 1795 het bestuur door de VOC voorgoed verdwenen, toen de Kaap door de Britten was ingenomen. In deze tijd bevond de VOC zich trouwens toch al op de rand van bankroet. Na een onderbreking van drie jaren onder de heerschappij van de Bataafse Republiek, na de vrede van Amiens, werd de Kaap in 1806 opnieuw door de Britten veroverd, deze keer voorgoed.

- De gevolgen van de inlijving van de Kaap in het Britse Rijk waren talrijk. Het meest vergaand was de afschaffing van de internationale slavenhandel in 1807, zevenentwintig jaar later gevolgd door de afschaffing van de slavernij zelf. Hiermee verbonden, en zijn oorsprong vindend in dezelfde 'humanitaire' impuls, was in 1828 *Ordinance 50* die iedere wettelijke achterstelling voor de Khoisan wegnam – een rechtsongelijkheid die voor het grootste deel pas in 1809 en 1812 was opgelegd. Verder veranderde de komst van het Britse leger de machtsverhoudingen aan de Oost-Kaap op een zo ingrijpende manier, dat, in 1812, de kolonisten voor het eerst een duidelijk overwicht hadden over de Xhosa.
- Door deze rugdekking van het leger kwamen grote aantallen kolonisten uit Groot-Brittannië naar Zuid-Afrika, emigratie werd bovendien door de Britse overheid gestimuleerd wat er toe leidde dat in 1820 zo'n 4000 Britse kolonisten aan de Kaap arriveerden. Maar behalve dat waren er andere, niet minder tastbare en vitale gevolgen van de opname van de kolonie in het Britse Rijk en zijn handelssysteem. Deze gevolgen zullen verderop nader worden onderzocht.

- Niet alle belangrijke gebeurtenissen in Zuidelijk Afrika waren echter het gevolg van de Britse verovering. De onverwachte stichting en expansie van het Zoeloe-rijk, die schokgolven door de Afrikaanse samenlevingen in het binnenland zond, waren van groot belang. Evenzo gaf de voortdurende groei van de burgerbevolking spanningen in de Kaapse samenleving tengevolge van de toegenomen druk op het land; spanningen die vervlochten raakten met een zeker anti-Brits en anti-humanitair sentiment en die, gekoppeld aan voortdurende moeilijkheden aan de Xhosa-grens, uiteindelijk aanleiding gaven tot de Grote Trek en de vestiging van Afrikaner nederzettingen in het latere Transvaal, de Oranje Vrijstaat en Natal.

Nog een andere reeks van belangrijke veranderingen kan niet direct worden toegeschreven aan Britse interventie, hoewel direct uit Europa in Zuid-Afrika geïntroduceerd. De eerste Merinoschappen hadden Zuid-Afrika al voor 1795 bereikt, toen dit Spaanse schaap via Saksen uiteindelijk beschikbaar kwam voor niet-Spaanse gebieden. De verspreiding ervan en de verandering door kruising van Kaapse harige vet-staart schapen in wol-dragende soorten zouden plaatsgevonden kunnen hebben onder een voortgezette

- VOC-overheersing, maar werd waarschijnlijk door de Britse aanwezigheid gestimuleerd. Evenzo waren de eerste zendelingen die bij de Khoikhoi wilden gaan werken in 1792 in de Kaap gearriveerd, weliswaar op initiatief van een van de Compagniespredikanten van Kaapstad, maar zonder de Britse overheersing was hun aantal niet zo groot geweest en hadden zij minder invloed gehad. Zo'n lijst van potentiële causale factoren als verklaring voor toenemende onderdrukking van de zwarte bevolking in al zijn verscheidenheid en de daarmee samenhangende, toegenomen 'in group'-vorming onder de blanken is van weinig verklarende waarde. Een verklaring kan pas worden gevonden als deze factoren met elkaar (en met andere) verbonden kunnen worden. In dit hoofdstuk hopen wij elementen voor zo'n verklaring aan te dragen.

B. Regering en rijke burgers

Om te beginnen veranderde de verhouding tussen de regering en de rijke burgers. De VOC als handelscompagnie, en haar ambtenaren als individuele, zij het illegale kooplieden, geloofden dat de Kaapkolonie een zo gering mogelijk verlies moest lijden en dat zij zelf een zo groot mogelijk (clandestien) deel van het economisch leven van de kolonie moesten beheersen zonder schandaal te veroorzaken. In het bijzonder mochten Compagniesdienaren geen landbouwgrond bezitten (hoewel sommigen van hen toch wel grond hadden), met als gevolg dat er geen gemeenschappelijke belangen waren tussen de hoge ambtenaren en zelfs de elite van de landeigenaren. De verhouding tussen de ambtenaren en burgers was er veel meer een van verborgen vijandigheid, en er was weinig onderling contact. In 1779 waren er, bijvoorbeeld, onder de 94 hoogste ambtenaren, geen zonen van Kaapse burgers, en hoewel iets meer dan de helft aan de Kaap geboren was, waren deze allen zonen van vaders in dienst van de Compagnie.³ Zonder twijfel hadden sommigen van hen dochters van vrijburgers als moeder, er was een niet onaanzienlijk aantal van zulke huwelijksverbindingen, maar er is geen aanwijzing dat hierdoor één enkele onverdeelde belangengroep ontstond. Evenmin verspreidde het netwerk van verhoudingen zich over het platteland. Ter illustratie van de volledige afwezigheid van een dergelijke belangengemeenschap het volgende: in theorie, en zelfs een enkele maal in de praktijk, waren de VOC ambtenaren inderdaad bereid de voor een koloniale regering hoogst ongebruikelijke stap te nemen om slaven steun te verlenen tegen hun meesters om zo hun controle over de kolonie te kunnen behouden.³ Maar normaal gesproken waren zij natuurlijk eerder geneigd de tegenovergestelde politiek te voeren, ook al omdat dat voor het behoud van hun macht in de kolonie beter was.

In het eerste decennium van de negentiende eeuw veranderde dit patroon van sociale betrekkingen wezenlijk. Freund heeft er bijvoorbeeld op gewezen hoe verscheidene vaste ambtenaren optraden als een soort stootkussen tussen de opeenvolgende regeringen – vier in de elf jaren 1795-1806 – en de landeigenaren van de kolonie, en daarbij ervoor zorgden dat de belangen van de laatste groep nooit serieus werden bedreigd door de handelingen van de met Kaapse toestanden onbekende nieuwkomers.⁴ Om een treffend voorbeeld te nemen, D. van Ryneveld was in de jaren na 1780 nog een mikpunt van de Kaapse patriotten, die, zonder aanhangers te zijn van de Verlichte Ideeën van hun Nederlandse naamgenoten, met dezen gemeen hadden dat zij tegenstanders van de VOC

waren. Rond de eeuwwisseling was zijn zoon, W. S. Ryneveld, een van de belangrijkste woordvoerders voor de boerenbelangen, zonder dat dat ook maar enigszins de snelle voortgang van zijn ambtelijke carrière, waarin hij een aanzienlijke hoogte bereikte, belemmerde.⁵

Dit geval kan beschouwd worden als een voorbeeld van de verschuiving in de verhouding tussen de regering en de landbezittende klasse van ten minste de Zuidwest Kaap. De oude verborgen vijandigheid werd vervangen door een zekere mate van samenwerking, zonder dat de Kaap er democratischer van werd en zonder dat er een formeel onderling beraad ontstond. Lord Charles Somerset, Gouverneur van 1814 tot 1826, was net zo autocratisch als wie ook maar van zijn Hollandse voorgangers. Het was veel eerder zo dat de nieuwe koloniale heersers andere dingen wilden met hun kolonie dan de VOC-bestuurders. Voor de korte periode van de Bataafse overheersing is de zaak vrij duidelijk. Gouverneur Janssens gaf stellig uitdrukking aan een algemeen aanvaarde ideologie toen hij schreef dat de kolonie niet langer beschouwd moest worden als louter een verversingsstation op weg naar Indonesië 'Maar in tegendeel . . . eene volksplanting, waarvan de voorspoed en welvaart het groot oogmerk van het Bestuur is'.⁶ Deze houding kwam niet alleen voort uit de Patriottische afkeer van de VOC en haar systeem bij de nieuwe heersers van de Kaap, zoals Commissaris Generaal J. A. de Mist, een afkeer die de Engelsen toen zij de Kaap opnieuw veroverden om andere reden ook voelden. Zij zetten Janssens nationalistische identificatie met de kolonisten zeker niet voort, maar, hoewel hun eerste belang bij de Kaap strategisch was, ontwikkelde zich bij hen een blijvende identificatie met de landeigenaren. Dit kwam vermoedelijk voort uit het besef dat de bloei van de kolonie, waar alleen deze landeigenaars voor konden zorgen, zoveel inkomsten op zou brengen, dat Engeland bij haar financiering met een steeds kleiner tekort hoefde te rekenen. In ieder geval waren de Britse ambtenaren in Zuid-Afrika niet bereid de kosten van een rechtstreekse botsing met de landeigenaren op te brengen. Maatregelen tegen deze landeigenaren in zulke zaken als arbeidscontrole werden alleen ondernomen wanneer men hiertoe vanuit Londen gedwongen werd. Meer kenmerkend waren zulke maatregelen als de zogenaamde *Caledon Code* van 1809, een goedbedoelde poging om Khoi arbeid te regelen die in feite de landeigenaren precies in de kaart speelde. Het zou verkeerd zijn te beweren dat de Kaapse landeigenaren de regering in handen hadden. De verschillende gouverneurs waren veel te bezorgd voor hun eigen macht en waardigheid om dit toe te staan. Alleen waren de belangen van de regering maar hoogst zelden in het nadeel van de landeigenaren, en een groot aantal van de maatregelen die werden genomen waren zeer in hun voordeel.

Op het plaatselijke niveau is dit nog duidelijker. Aan het einde van de achttiende eeuw vergrootten de heemraden, die gekozen werden uit de rijkste inwoners van de districten om als districtsraadsleden op te treden, hun macht ten opzichte van de centrale regering.⁷ Hun bevoegdheid in juridische zaken werd uitgebreid, hun controle over de verdeling van land verder vastgelegd. De regering in Kaapstad kon haar gezag niet tegen hun wil opleggen aan het platteland, zelfs niet in de vroege negentiende eeuw toen de Engelsen meer gerichte maatregelen namen om dit doel te bereiken. De zendeling Van der Kemp schreef in 1811 dat 'bij mensen die gewoon zijn ongestraft wetten en regels met voeten te treden, proclamatie na proclamatie zonder enig resultaat kan worden uitgevaardigd, tenzij de uitvoerende macht zich inzet haar woorden kracht bij te zetten'.⁸ Op dezelfde wijze erkende zelfs de Fiscaal, J. A. Truter, de machteloosheid van de centrale

regering toen hij schreef dat 'gebrek aan beschaving zo van de kant van de Hottentotten als van de boeren . . . en de afstand van uitvoerders van de wetten waarmee de hartstochten ingetoomd zouden kunnen worden moeten beschouwd worden als de belangrijkste oorzaken van het willekeurige gedrag van de plattelands bevolking, die de grootste macht heeft, ten opzichte van de Hottentotten, die het minst machtige gedeelte van de gemeenschap vormen.'⁹

Hoewel wij niet eenzijdig alles tot economische factoren willen herleiden, is het duidelijk dat er een nauw verband was tussen aan de ene kant de toename van de macht van de Kaapse landeigenaren ten opzichte van de centrale regering en van hun invloed daar en, aan de andere kant, een duidelijke toename van de welvaart van de Kaapse boeren, zeker sedert het laatste kwart van de achttiende eeuw. Uitbreiding van de Kaapse landbouw vond gedurende de hele eeuw plaats, maar die groei was tijdens de laatste decennia het meest indrukwekkend, waardoor een aanzienlijke toename van rijkdom mogelijk was. Dit wordt niet alleen duidelijk uit de beschikbare produktiestatistieken, die bijvoorbeeld een toename van het aantal wijnstokken van even onder de vier miljoen in 1750 tot ongeveer negen miljoen in 1790 laat zien, en een groei van tarweproduktie in dezelfde periode van ongeveer dertigduizend mud tot ongeveer vijftigduizend mud,¹⁰ maar ook uit de zeer luxueuze 'Holland-Kaapse' boerderijen, waarvan de meesten gebouwd zijn na 1770. Terwijl er overvloedig geld werd besteed aan luxe, zoals door verschillende reizigers die in de laatste jaren van de VOC-periode aan de Kaap waren, en ook door Lady Anne Barnard tijdens de eerste Britse bezetting is beschreven, werd er ook aanzienlijk geïnvesteerd in de produktiemiddelen. Het meest in het oog lopend is de groei van de slavenbevolking van de kolonie van bijna 17.000 in 1795 tot bijna 30.000 in 1806.¹¹ De oorlogen en andere problemen van de laatste jaren van het VOC-bewind betekenden dat het aanbod van slaven niet groot genoeg was voor de vraag. Toen de mogelijkheid geopend werd voor geregelde handel met de Oostafrikaanse kust, namen de landeigenaren van de kolonie dan ook iedere mogelijkheid te baat om hun arbeidskracht te vermeerderen. Bovendien hadden zij het geld om de nieuwe slaven te betalen. Met andere woorden, het niveau van economische groei was aan het eind van de achttiende eeuw aanzienlijk geworden en had tot een behoefte aan meer formele financiële instellingen geleid. In 1792 was het bijvoorbeeld voor de Compagnie noodzakelijk gebleken om een bank van lening in te stellen om aan de vraag naar krediet tegemoet te komen.¹² Dit is slechts een van de vele aanwijzingen voor het welvaartspeil van de koloniale boeren, een welvaart die samenging met een grotere invloed op de activiteiten van de regering, zowel in Kaapstad als, nog belangrijker, op districtsniveau.

C. Economische veranderingen

In de laatste jaren van de heerschappij van de VOC veranderde de economische positie van de Kaapkolonie veel sneller dan eerder in de achttiende eeuw. In het economische leven traden met grote regelmaat sterke stijgingen en dalingen op, doordat de markt voortdurend groeide en inkromp als antwoord op de aanwezigheid van troepen en vloeten, verwikkeld in de oorlogen van de laat achttiende-eeuwse Europese machten. Het is duidelijk dat, ook als we rekening houden met het effect van deze conjuncturele crises, de economie als geheel gestaag groeide en gecompliceerder werd. In de jaren '80 werd

voor het eerst een plaatselijke munt aan de Kaap uitgegeven.¹ Toegegeven, dit was een tijdelijke maatregel, aangezien de VOC later het papiergeld, dat zij gedwongen was geweest uit te geven nadat scheepsladingen zilver niet waren aangekomen, weer heeft teruggekocht. Toch stond dit experiment model voor een latere bijna complete overschakeling op een papieren betaalmiddel, de Kaapse Rijksdaalder, die in theorie werd gedekt door het land- en huizenbezit van de regering, en niet door goud. Als gevolg daarvan kon de rijksdaalder niet makkelijk worden ingewisseld voor vreemde valuta, in tegenstelling, bijvoorbeeld, tot de in de voorgaande periode gebruikte Spaanse *realen* en het Hollandse zilver. Dit betekende dat de Rijksdaalder gevoelig was voor devaluatie, een devaluatie die ook op zou treden, zij het pas na de machtsovername door de Britten. De Commissarissen Nederburgh en Frykenius richtten enige tijd later aan de Kaap een bank van lening op die bedoeld was om de tot dan toe volledig door privépersonen beheerde kredietmarkt te vergroten en de winst af te romen.²

In de laatste twee decennia van de eeuw veranderde de groeiende welvaart aan de Kaap en het naderende bankroet van de Compagnie het economische evenwicht ingrijpend. Tijdens dit proces werd de Kaapse afhankelijkheid van de VOC nog geringer dan die voor de achttiende eeuw als geheel al was. De omvang van het VOC-monopolie in deze periode is vaak overdreven. Met de eerste Britse bezetting verdween deze afhankelijkheidsrelatie totaal en zelfs gedurende de korte tussenperiode van het Bataafse bewind ontstond er niet weer een vergelijkbare situatie. Het gevolg was dat de Kaapse economie zich kon ontwikkelen als een, alleen door de ontwikkelingen in de internationale handel en de investeringen met de wereldeconomie verbonden, autonoom geheel. Deze autonomie uitte zich vooral in de fluctuaties van de Kaapse munt. Voor het eerst werd de Kaapse economie blootgesteld aan de wisselvalligheden van internationale handel en aan de gevolgen die dit zou hebben op haar eigen ontwikkeling. Waar de VOC ten dele was opgetreden als een rem op de ontwikkeling van de kolonie, had zij de kolonie tegelijkertijd enigszins geïsoleerd, en het was deze isolering die na 1795 werd weggenomen.

Op de lange termijn was het gevolg van deze opening de totale incorporatie van de Kaapkolonie, en een groot deel van de rest van Zuidelijk Afrika, in de wereldeconomie, lang voordat dit proces met de opening van de goudmijnen voltooid werd. Op de kortere termijn echter was één van de effecten van het nieuwe economische systeem een voortdurende devaluatie van de Rijksdaalder ten opzichte van het Britse pond. Van de oorspronkelijke waarde van 4 *shilling* zakte de waarde naar niet meer dan een *shilling* en zes *pence*, 37½% van de oorspronkelijke waarde. In 1825 werd de Rijksdaalder gestabiliseerd en de Kaap werd voor het eerst volledig opgenomen in het monetaire systeem van het Britse Rijk.³

De oorzaken van deze waardevermindering waren in de tijd zelf een onderwerp van economische controverse. Aan de ene kant stond de visie die vooral door John Trotter werd geformuleerd.⁴ Hij deed dit in een memorandum dat hij, op terugreis van India naar Engeland, schreef op verzoek van de *Cape Town Commercial Exchange*. Hij betoogde dat de waardevermindering van de munt voor het grootste deel het gevolg was van het aanzienlijke verschil tussen de importen en de exporten van de kolonie, zowel zichtbaar als onzichtbaar, een verschil dat vooral na afloop van de Napoleontische oorlogen en de daaropvolgende afname van de Britse militaire uitgaven aan de Kaap duidelijk was geworden.

Bovendien had de met de toename van de bevolking gegroeide vraag tot gevolg gehad dat de importen aan de Kaap steeds toenamen. Trotters eindadvies aan de Kaapse kooplieden was beknopt, misschien niet al te plezierig voor een lichaam dat vooral bestond uit importhandelaren. Hij schreef: 'Om de druk op Uw wissels aanzienlijk te verlichten, heeft U, naar mijn mening, maar twee alternatieven: of, ten eerste, minder te importeren, of, ten tweede, als U meer zou kunnen groeien, van te voren te zorgen voor een betrouwbare en blijvende vraag op een vreemde markt om de aanwas af te nemen.'⁵ Steun voor Trotters analyse wordt gegeven door het feit dat de eerste jaren na het einde van de heerschappij van de VOC aan de Kaap bijzonder welvarend waren. Zo groot waren de uitgaven van de Britse militaire vestigingen dat de Britten gedwongen werden om, voor het eerst, de *Navigation Act* op te te schorten om zo buitenlandse kooplieden toe te staan direct in een Britse kolonie te importeren.⁶ De onzichtbare exporten en de geldstroom naar de Kaap waren zelfs zo groot dat de Rijksdaalder boven zijn nominale waarde werd gewisseld. In deze periode ontwikkelde zich een nieuw consumptiepatroon. Eerst werd het geld dat gedwongen gespaard was door de onderbrekingen in het verloop van de handel in de laatste jaren van het VOC-bewind, uitgegeven en daarna het geld dat was verdiend in de voorspoedige jaren na 1795. Maar de Kaap was nooit in staat de kosten van haar steeds toenemende importen te dekken door de export. Met de fluctuaties in de geldzendingen in de vorm van betalingen aan het Britse leger en de vloot en dergelijke had dit uiteindelijk tot gevolg dat er in Londen een aanzienlijke schuld ontstond. De vraag naar Rijksdaalders buiten de Kaap was zeer gering, terwijl er binnen de Kaap een zeer grote vraag was naar *sterling*, zodat een devaluatie van de koloniale munt het onvermijdelijke gevolg was van het valutamarkt-mechanisme.

Trotter's ideeën werden aangevallen door P. W. Grant, die in de Indian Revenue Service zijn superieur was. Grant betoogde dat een langdurige verstoring van het evenwicht op de betalingsbalans onmogelijk was, omdat de Kaap anders al gauw niet meer zou kunnen importeren: 'geen enkele koopman in Engeland zal, gedurende een reeks van jaren, tegen jaarlijks verlies goederen naar deze kolonie versturen, en hier zal geen enkele koopman, gedurende een reeks van jaren, doorgaan goederen te verkopen tegen een lagere prijs dan hij daarvoor betaald heeft.'

De schuld van de Kaap in Londen werd zeer overdreven en de Kaapse handelaars, waarvan velen als commissionairs werkten, hadden een bloeiperiode doorgemaakt in plaats van dat ze failliet gingen. Trotters vergissing, betoogde Grant, was 'het door elkaar halen van het totaal dat de geïmporteerde goederen waard waren op de thuismarkt met de bedragen die zij kosten op de buitenlandse markt.'⁷ Met andere woorden, de kooplieden aan de Kaap waren in staat hun schulden aan Londen te verhalen op hun klanten door de prijzen van de goederen te verhogen, maar deze prijzen konden natuurlijk niet in de douanestatistieken terechtkomen, waaruit nog steeds een verstoring van het evenwicht kon worden afgeleid, zelfs nadat rekening was gehouden met alle onzichtbare exporten. Grant betoogde zelfs, dat de door de Kaapse regering op Londen getrokken wissels zo omvangrijk waren dat het evenwicht op de betalingsbalans, zo niet zelfs de handelsbalans, gedurende de periode 1806-1814 voor de Kaap veeleer gunstig was geweest. Volgens Grant was het eerder de onverantwoordelijke uitgave van grote hoeveelheden papiergeld door de opeenvolgende Kaapse regeringen geweest die de belangrijkste oorzaak was geweest van de devaluatie van de Rijksdaalder. Hij beweert aan te kunnen tonen dat de devaluatie van de wisselkoersen bijna geheel het gevolg is

geweest van de uitgave van een te grote hoeveelheid papiergeld vooral omdat, na de vestiging van de eerste banken, er geen aanwijzing is dat de omloopsnelheid afnam. Het tegendeel was eerder waar.

Het past niet in het kader van dit onderzoek om een oordeel te vellen over de verschillende verdiensten en beperkingen van de twee verklaringen. Sommige van Grants argumenten met betrekking tot de betalingsbalans zijn wat ver gezocht, aangezien zij uitgaan van een berekening van het kapitaal dat vanuit Engeland of India in de kolonie wordt geïmporteerd, waarvoor de cijfers geenszins duidelijk zijn. Bovendien moet hij toegeven dat er zeker niet ieder jaar sprake was van evenwicht. Hij kan ook niet uitleggen waarom de regering gedwongen was meer geld te drukken om de eigen uitgaven te dekken. Aan de andere kant kan een toename in de geldhoeveelheid ten opzichte van de handelssomvang alleen maar geleid hebben tot een devaluatie van de munt. Het lijkt dan ook heel redelijk om er van uit te gaan dat zowel Grant als Trotter in hun respectieve betogen het althans ten dele bij het rechte eind hebben, zodat de devaluatie van de Rijksdaalder zowel toegeschreven kan worden aan de onzekere positie van de Kaap in het wereldhandelssysteem als aan ondoordachte regeringsmaatregelen, misschien in antwoord op deze moeilijkheden. Het is in deze context verder overbodig om precies aan te geven hoe groot het effect van deze twee factoren is geweest.

Het zijn de gevolgen van de devaluatie en niet de oorzaken, die hier van belang zijn. Het is duidelijk dat zij die ter bevrediging van hun economische behoefte de beschikking hadden over sterling onder deze omstandigheden zeer in het voordeel waren. De voortdurende devaluatie van de Rijksdaalder werkte in het voordeel van de kooplieden die inderdaad een bloeiperiode doormaakten en van de ambtenaren en de regering.⁸ Diegenen die er op achteruitgingen waren vooral de producenten van de belangrijkste produkten van de kolonie, dat wil zeggen de boeren. In het algemeen kunnen wij zeggen dat het handelsgetij zich door de devaluatie tegen hen keerde. De prijsstijging van hun produkten, gemeten in Rijksdaalders, werd ver overtroffen door die van de geïmporteerde goederen die zij moesten kopen. Grant laat gefingeerde budgetten zien waaruit blijkt dat het inkomen van vee-, graan- en wijnboeren zelfs in ponden gemeten tussen 1800 en 1824 gelijk bleef, maar moet niettemin toegeven dat hiervoor veel grotere investeringen nodig waren zodat de winsten van de boeren aanzienlijk lager waren.⁹ Hij lijkt ook de toename van de uitgaven van de boeren aanzienlijk onderschat te hebben, vooral wat betreft de belastingen die zij moesten betalen. Bovendien heeft hij te weinig rekening gehouden met regeringsmaatregelen om de prijzen van landbouwprodukten op de binnenlandse markt laag te houden ten behoeve van de marine en de bewoners van Kaapstad en hij heeft zich te weinig gerealiseerd dat een onveranderd geldinkomen, zelfs gemeten in *sterling*, in reële termen een ernstige achteruitgang moet hebben betekend.

De gevolgen hiervan waren dat de boeren gedwongen werden hun produktie op te voeren, wat zij vooral in de wijnbouw ook deden, terwijl zij tegelijkertijd hun kosten zo laag mogelijk moesten houden. Zij hadden hiervoor maar een beperkt aantal middelen tot hun beschikking. Er is geen aanwijzing dat een belangrijke technische vernieuwing produktiegroei mogelijk heeft gemaakt zonder een daaraan gepaard gaande groei van de behoefte aan arbeid. Er zullen wel enige technische verbeteringen zijn geweest. Gedurende het eerste Britse bewind werd bijvoorbeeld William Duckitt, een landbouwwexpert bekend door de uitvinding van een nieuw soort ploeg, door de regering als adviseur benoemd. Hoewel hij in de kolonie bleef wonen en voor zichzelf een graanboerderij

kocht, waarop hij werkte met behulp van de meest geavanceerde technieken, zijn er geen belangrijke aanwijzingen dat dit een grote verspreiding van nieuwe technieken tot gevolg had.¹⁰ Het is in ieder geval onwaarschijnlijk dat de ploeg die voor de zware Essexklei geschikt was, ook geschikt was voor de veel lichtere en kwetsbaarder grond in het Mediterrane klimaat van de Kaap. Op een later tijdstip werd een aantal commissies opgericht om manieren te vinden de berucht slechte kwaliteit van de Kaapse wijn te verbeteren en zo de inkomsten van boeren en regering te vergroten. Dat het Lord Charles Somerset zelf was, de toenmalige gouverneur, die in deze zaak het initiatief nam en zelfs de eerste bijeenkomst voorzat zou er op kunnen wijzen dat de Kaapse regering zich volledig bewust was van de problemen waar de boerengemeenschap in deze moeilijke tijd voor stond. Op analoge wijze zou de regering enige tijd later ook een actieve rol spelen bij de protesten tegen het beëindigen van de 'imperial preference' voor in Engeland geïmporteerde Kaapse wijn. Er zijn geen aanwijzingen dat deze commissies voldoende resultaat boekten om de inkomenspositie van de boeren op peil te houden.¹¹ Op één terrein was er echter wel een belangrijke verbetering, namelijk in het schapenras dat in de kolonie algemeen werd gefokt.¹² Sedert rond 1800 werden maatregelen genomen om het oude Kaapse vetstaartschaap te vervangen door wol-dragende merinoschappen middels een selectief fokproces. Hoewel dit zeker geen gevolg was van de Britse machtsovername noch van de economische moeilijkheden die daar het gevolg van waren – de eerste merinos waren al voor 1795 naar de Kaap gebracht – werd deze ontwikkeling toch gestimuleerd door de activiteiten van eerst de Bataafse en later de Britse autoriteiten. Aan de andere kant is het verre van duidelijk hoe de rasverbetering de behoefte aan arbeid bij de veeboeren verminderd zou kunnen hebben. Veeleer zou het omgekeerde gebeurd moeten zijn, aangezien bij de taak van het weiden van de kudden nu nog het werk kwam om de schappen te scheren en daarna de wol naar de markt te brengen.

Behalve dat er maar weinig mogelijkheden waren om de gevolgen van de devaluatie door verbeterde landbouwtechnieken op te vangen, waren de boeren als geheel genomen ook niet in staat hun produktie te vergroten door een groter aantal arbeiders in dienst te nemen, zeker niet door immigratie. Ten eerste was, in 1807, de internationale slavenhandel afgeschaft, en het zou tot aan de afschaffing van de slavernij duren voor de normalisering van de sex-ratio en een beleid van de slaveneigenaren dat was gericht op de toename van het aantal geboortes zorgden voor een natuurlijke toename van de slavenbevolking.¹³ Ten tweede mislukten pogingen om blanke 'indentured labour' te importeren, uit vooral Ierland, vrijwel geheel.¹⁴ Er is in ieder geval geen reden om aan te nemen dat op deze manier een voldoende produktietoename kan zijn bereikt. De Kaapse boeren waren daarom gedwongen bijna uitsluitend gebruik te maken van de al in Zuid-Afrika aanwezige bevolking.

De boerenbevolking werd dus geconfronteerd met de noodzaak om zowel de produktie te vergroten als de kosten tot het absolute minimum te beperken. De methoden die zij hiervoor tot hun beschikking hadden waren beperkt. Het uitbuitingsniveau van de Kaapse slaven nog verder vergroten kon hen niet baten, want slaven waren een slinkende produktiefactor. Boeren hadden een groot deel van hun kapitaal geïnvesteerd in slaven, waardoor het onverstandig zou zijn deze tot het uiterste op te jagen in de hoop op economische redding op korte termijn. Het kan zijn dat slaven steeds minder als luxe artikel werden gebruikt en steeds meer in de produktiesector terecht kwamen, maar zelfs

dit is zeer moeilijk te bevestigen. Trouwens, het lijkt onwaarschijnlijk, gezien de aanzienlijke groei van Kaapstad, waar het grootste deel van de arbeidskracht uit slaven bestond, dat er een toename was van het percentage slaven dat op het platteland werkzaam was. Aldus kon, omdat de totale slavenbevolking verminderde, in absolute termen gesproken het aantal slaven dat op het land werkte zelfs afnemen. In 1834 bij de opheffing van de slavernij werden op een totaal van 34.742 slaven, er slechts 10.988 (30%) opgegeven als 'field labourers' of 'inferior field labourers', tegen 15.574 (44%) 'domestics' of 'inferior domestics' ondanks het feit, dat voor een huisslaaf minder compensatiegelden werd gegeven dan voor een landarbeider.¹⁵

De belangrijkste keuzemogelijkheid die voor de boeren open bleef was daarom het aantal arbeidskrachten uit te breiden door incorporatie van die Khoisan die tot dan toe uit hun greep hadden weten te blijven. Om hun kosten zo laag mogelijk te houden konden de boeren dat echter niet doen door op een vrije arbeidsmarkt aantrekkelijke lonen uit te betalen. Dwangmaatregelen, wettig of onwettig, waren daardoor aan de orde van de dag.

Een punt moet in dit hoofdstuk nog aan de orde worden gesteld. Wij hebben betoogd dat de toegenomen druk op arbeid het gevolg was van het verslechterde handelsklimaat voor landbouwproducenten en dat deze verslechtering op zich een gevolg was van de devaluatie van de Rijksdaalder. Hoewel devaluatie het proces heeft versneld en zij zeker de hoofdoorzaak was van de problemen van de boeren, kan in het algemeen worden gezegd dat een toenemende blootstelling van een land aan de onzekerheden van de wereldmarkt, die oncontroleerbaar is, meestal moeilijkheden op zal leveren voor producenten van grondstoffen, vooral voor landbouwproducenten. Het is dan ook alleen op een bepaald verklaringsniveau redelijk de toename van onderdrukking van de arbeiders in zijn algemeenheid toe te schrijven uitsluitend aan het verslechterende evenwicht van de Kaapse betalingen en aan de onoordeelkundige financiële handelingen van opeenvolgende Kaapse gouverneurs. Deze specifieke problemen waren immers op zichzelf alleen symptomen van de steeds toenemende structurele afhankelijkheid van de Kaap van de vroeg-kapitalistische wereldeconomie, die processen in werking stelde die slechts versneld werden door de wisselvalligheden van de economische conjunctuur.

D. Naar een raciale stratificatie

We hebben betoogd dat door de komst van de Engelsen de economische situatie van de Kaapkolonie ingrijpend gewijzigd is en dat financiële problemen en de daarmee samenhangende noodzaak de export te vergroten belangrijke gevolgen hebben gehad voor de arbeidsmarkt. De afschaffing van de slavenhandel in 1807 vergrootte de druk op de arbeidsmarkt nog verder. Juist de voor de export werkende sectoren werden hierdoor getroffen. Natuurlijk is het niet zo dat met de afschaffing van de slavenhandel de slavernij zelf verdween, er bleef een smokkelhandel in slaven bestaan, maar de toename van de slavenpopulatie bleef ver achter bij de economisch noodzakelijk geachte omvang. Volgens de opgaafrollen waren er in 1806 29.681 slaven, in 1826 zijn daar 2.679 slaven bijgekomen, een groei van 9%.¹ Onvoldoende om aan de sterk toegenomen vraag naar arbeid te kunnen voldoen. Ook de confiscatie van slavenschepen en de gedwongen tewerkstelling van de daarin aanwezige slaven als 'prize negroes' bracht geen oplossing.

De problemen konden ook niet opgelost worden door vrije Afrikanen de kolonie binnen te laten. Juist in deze tijd werd de regering gedwongen om tengevolge van toenemende problemen aan de grenzen met de Xhosa maatregelen te nemen om tewerkstelling op de boerderijen van vrije Afrikanen te verhinderen. Hoewel deze maatregelen niet volledig effectief waren betekenden zij wel dat het niet mogelijk was de arbeidsproblemen op te lossen door de komst van vrije Afrikanen.³ Om aan de toegenomen vraag naar arbeid op de boerderijen te kunnen voldoen bleven daarom maar twee mogelijkheden over, import van goedkope ongeschoolde arbeiders uit Europa en/of een toenemende inschakeling van de Khoi.

De verschillende pogingen die zijn ondernomen om het arbeidsprobleem middels migratie uit Europa op te lossen mislukten. Arbeiders werden in Europa gecontracteerd om gedurende een bepaald aantal jaren op boerderijen in de Kaapkolonie te werken. Het grote probleem daarbij was dat het in de praktijk niet goed mogelijk bleek de Europese arbeiders, eenmaal in de Kaap aangekomen, op de boerderijen vast te houden. In de steden werden hoge lonen uitbetaald aan vooral geschoolde arbeiders. Europese 'indentured labourers' slaagden er daardoor telkens weer gemakkelijk in om in de steden werk te vinden en zich aan hun contractuele verplichtingen te onttrekken. In dit opzicht waren Europeanen om een aantal redenen beter af dan de Khoisan. De Europese contractarbeiders, voor het grootste deel afkomstig van de Britse eilanden, kenden geen taalproblemen. Het kunnen spreken en (soms) lezen van het Engels gaf de Europeanen een enorme voorsprong op de Khoi en maakte hun sociale stijgingskansen veel groter. Het is voor werkgevers makkelijker iemand in dienst te nemen die de eigen taal goed spreekt. Werknemers die bekend zijn met de taal van hun baas zullen zich in het algemeen in hun werk sneller aan kunnen passen. Het bovenstaande klinkt vanzelfsprekend, maar juist op dit gebied was er een zeer wezenlijk verschil tussen Europese en Khoi arbeiders. Belangrijk was daarnaast het Christendom. Als Christen genoten de Europeanen een belangrijke voorkeur vergeleken met de heidense Khoisan of met die Khoikhoi, die maar als halve Christenen werden beschouwd. Europeanen stonden veel meer op voet van gelijkheid met hun bazen.³

Europese contractarbeiders slaagden er dan ook veel gemakkelijker in dan Khoisan de boerderijen te ontvluchten. De hoge kosten verbonden aan het terughalen van gevluchte contractarbeiders maakte het voor de boeren nog minder aantrekkelijk contractarbeiders uit Europa te halen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat in deze situatie waarin om uiteenlopende redenen slaven, vrije Afrikanen en Europeanen niet in voldoende mate konden worden ingeschakeld, een toenemende druk ontstond op de Khoi. De onderwerping van de Khoisan is geen proces geweest waarbij de blanke bevolking eensgezind de weerloze Khoisan tot een positie van feitelijke slavernij heeft gebracht. Paradoxaal genoeg vond de gedwongen inschakeling van de Khoisan in het arbeidsproces plaats in een periode waarin door de Britse overheid en door de zendelingen juist pogingen werden ondernomen de Khoisan een gelijkwaardige maatschappelijke positie te geven.

Illustratief is de proclamatie van 1809, de *Caledon code*. Caledon, gouverneur van de Kaapkolonie, schreef een jaar eerder in instructies aan de landdrost van het Kaapdistrict over de positie die de Khoisan zijns inziens in de samenleving in moesten gaan nemen:

*'De oorspronkelijke bewoners van dit land, de Hottentotten, moeten worden beschouwd en behandeld als vrije mensen, die rechtmatig in dit land verblijven, en hun personen, bezit en eigendommen moeten dan ook net zo worden beschermd als die van andere vrije mensen'*⁴

De proclamatie van 1809 was bedoeld om dit doel te bereiken. Door de proclamatie wilde Caledon de Khoisan onder jurisdictie van de Kaapse regering plaatsen om zodoende een eind te maken aan het misbruik dat de boeren maakten van hun Khoisan arbeiders. Tegelijkertijd wilde hij een poging doen om door het verbeteren van het bestaande systeem van arbeidscontracten de arbeidsschaarste op te lossen.

Khoisan werden vanaf 1809 geregistreerd en zij kregen een vaste verblijfplaats toegewezen die zij slechts met officiële toestemming mochten verlaten. Boeren die Khoisan in dienst namen moesten in het bijzijn van lokale autoriteiten een contract tekenen waarin onder andere arbeidsloon en arbeidsvoorwaarden met de Khoisan geregeld werden. Nadrukkelijk werd bepaald dat de Khoisan na afloop van de contractperiode vrij zouden zijn, en dat ook eventuele schulden geen reden mochten zijn de Khoisan vast te houden. Mishandeling zou voortaan een grond zijn om een arbeidscontract ongeldig te verklaren. De proclamatie stelde officieel vast welk bedrag de boeren voor levensonderhoud van het loon van de Khoisan af zou mogen trekken. Het recht van Khoisan om zich over een eventuele slechte behandeling te beklagen werd bevestigd. Tenslotte werd bepaald dat de inhoud van de proclamatie aan iedere Khoisan binnen de kolonie bekendgemaakt moest worden.

Deze *Caledon code* werd door W. W. Bird, die in 1822 verslag uitbracht over de toestand van de Kaapkolonie, de Magna Charta van de Hottentotten genoemd:

'... Het redde de Hottentotten van een systeem van ontbering en wreedheid, uitgevoerd door de boeren, dat in de loop van korte tijd het ras had kunnen doen uitsterven'.⁵

Het effect van de *Caledon code* in de praktijk was echter anders. In de eerste plaats maakte het analfabetisme van de Khoisan het goed functioneren van het contract-systeem al moeilijk. Belangrijker nog was dat het voor de Khoisan voortaan niet meer mogelijk was vrij rond te trekken door de verplichte registratie en de daarmee samenhangende verplichting altijd een pasje te dragen. Het werd de boeren gemakkelijker gemaakt de Khoisan op de boerderijen vast te houden nu zij zonder toestemming niet meer van woonplaats konden veranderen. Khoisan die hun beklag wilden doen over lage lonen, slechte behandeling e.d. moesten hiervoor vaak enige dagen reizen, met de grote kans onderweg opgepakt te worden en als wegloper te worden teruggestuurd. In 1830 wees commissaris Bigge er bovendien al op dat de proclamatie door de mobiliteit van de Khoisan te verminderen ook een neerwaarts effect had op de lonen.⁶ Door de uitvoering van de wet over te laten aan de boeren zelf en aan de plaatselijke autoriteiten, kon de *Caledon code* in de praktijk als een boemerang werken en een instrument worden om de Khoisan te onderdrukken. Door de *Caledon code* werd de verdeling van arbeid een zaak van de lokale overheden, zij zagen toe op de arbeidscontracten, zij beslisten of een Khoisan zijn woonplaats mocht verlaten. De centrale overheid gaf haar mogelijke invloed op de arbeidsmarkt op ten gunste van de plaatselijke autoriteiten en ten nadele van de Khoisan. In 1812 werd deze situatie door een nieuwe proclamatie nog versterkt.⁷ Voortaan werd aan boeren toestemming gegeven kinderen van Khoisan die op boerde-

rijen waren opgegroeid vanaf hun achtste jaar tien jaar lang als 'apprentice' in dienst te houden. Toezicht hierop werd gehouden door de landdrost, hij moest toestemming geven een Khoi kind als apprentice op te nemen. Wanneer er problemen waren bepaalde de landdrost waar de kinderen tewerkgesteld zouden moeten worden.

De hele gang van zaken rond de *Caledon code* en de proclamatie van 1812 typeert de Britse politiek. Aan de ene kant was er de wil om alle groepen uit de Kaapse samenleving een gelijkwaardige positie te geven en werden er pogingen in het werk gesteld om de zwaksten uit de samenleving, d.w.z. de Khoisan, te beschermen. Aan de andere kant was het Britse gouvernement zeer gevoelig voor de arbeidsproblemen van de boeren. Vandaar het grote verschil tussen intentie en uitwerking van de *Caledon code*. Vandaar, zoals we straks zullen zien, de tegenwerking die de zendelingen ondervonden van de kant van de overheid in hun conflicten met de boeren. Bij haar pogingen de Khoisan te beschermen is de Britse overheid ook nooit zo ver gegaan de Khoisan de mogelijkheid te geven eigen land te bezitten. Eigen landbezit, zo belangrijk voor de Khoisan om in de Kaapse samenleving een werkelijk onafhankelijke positie in te kunnen nemen, was te zeer strijdig met de belangen van de boeren. De Britse politiek was met andere woorden inefficiënt door de strijdigheid van haar belangrijkste doelstellingen, een strijdigheid die in praktijk leidde tot een tweeslachtige politiek.

Op het terrein waar de centrale overheid tekort schoot, het scheppen van mogelijkheden voor de Khoisan om een werkelijk onafhankelijke positie te verkrijgen, werd door de zendelingen wel een actieve politiek gevoerd. De zendelingen uit het begin van de negentiende eeuw zagen het niet alleen als hun taak de Khoisan te bekeren, zij waren er ook van overtuigd dat de resultaten van hun zending alleen blijvend konden zijn als zij door een gedegen opleiding in staat zouden worden gesteld zich een eigen bestaan op te bouwen. Vandaar dat de zendelingen probeerden de Khoisan elementair onderwijs te geven. Khoisan werden op de zendingstations geschoold in verschillende ambachten.⁸ Zendelingen traden op als onderhandelaars voor Khoisan en als beschermers. Tenslotte namen zendelingen ook het financiële beheer van het inkomen van Khoisan in handen en werden er zelfs pogingen ondernomen om op de zendingstations eigen Khoi spaarbanken op te richten.⁹ Het resultaat was dat een aantal Khoisan zich inderdaad in vrije beroepen kon gaan vestigen, zo kwamen er Khoisan wagenrijders, houthandelaren en zoutzieders.¹⁰ In 1826 waren er in Bethelsdorp 26 Khoisan in het bezit van een eigen wagen. Zij verzorgden hiermee voornamelijk het transport van door Khoisan zelf geproduceerde goederen.¹¹ Later kregen zij ook opdrachten van de centrale regering, die op die manier althans loyaal was aan één van haar eigen doelstellingen. Voornamelijk was dit militair vervoer, maar ook bij het postvervoer werden Khoisan ingeschakeld.¹² Een zending citeert in een brief aan de *London Missionary Society* een Khoisan die gezegd zou hebben: 'We hebben nooit wagens gehad, en nu bezitten wij in Bethelsdorp 20 wagens.'¹³ Door de zendelingen werden ook nog pogingen ondernomen om bij de centrale overheid Khoisan timmerlieden, kleermakers, smeden enz. te plaatsen, maar er zijn geen aanwijzingen dat deze pogingen succesvol zijn geweest.¹⁴

De sociale stijgingskansen die de Khoisan dankzij de bemoeienissen van de zendelingen kregen bleken tijdelijk. Al in 1822 klaagde de zending Dr. Philip over de concurrentie die Khoisan wagenrijders te duchten hadden van Engelse en Hollandse boeren, die steeds meer probeerden deze bedrijfstak van de Khoisan over te nemen.¹⁵ Toen Khoisan wagenrijders in 1826 een grote militaire opdracht kregen werden zij in de uitvoering

hiervan op alle mogelijke manieren door de boeren en de lokale overheid tegengewerkt.¹⁶ De positie van onafhankelijke Khoisan werd steeds moeilijker. Steeds minder komen we in de verslagen van zendelingen berichten tegen over Khoisan in een onafhankelijke positie, steeds meer lezen we over Khoisan die worden tegengewerkt. Werk van Khoisan in een onafhankelijke positie werd ook steeds vaker verboden. Zo werd er aan het eind van de jaren twintig een verbod uitgevaardigd voor hen om hout te kappen.¹⁷ Waarschijnlijk zijn er rond 1830 dan ook weinig Khoisan meer zelfstandig werkzaam.

Hoe is deze mislukking te verklaren? In de eerste plaats is de invloed van de zendelingen natuurlijk nooit groot geweest. Op de zendingsstations kon slechts een beperkt aantal Khoisan worden opgenomen. Bovendien waren de financiële middelen waarover de zendelingen konden beschikken beperkt. Het grootste deel van het geld moest door de Khoisan zelf worden opgebracht en alleen daardoor al moest het aantal dat zich zelfstandig kon vestigen noodzakelijkerwijs beperkt blijven. De meeste op zendingsstations wonende Khoisan bleven bij de boeren in de omgeving werken. In 1807 werkten 900 van de 1267 Khoisan die toen in het zendingsstation Bethelsdorp woonden bij boeren in de omgeving. Ook in het westen bij het zendingsstation Genadendal zien we een zelfde patroon. De Commissie ter verbetering van veeteelt en landbouw constateert in 1808 dat 'arriverend bij de Baviaans kloof (Genadendal) waar de meeste Hottentotten op dien tijd afwezende waren, wegens de oogsttijd bij de omliggende boeren, er bevonden zich niet meer dan 150 in alles'.¹⁸ Volgens een mededeling van Dr. Philips was ook in 1826 het grootste deel van de op zendingsstations wonende Khoisan nog steeds verplicht in dienst van boeren te werken.¹⁹

Belangrijker nog dan het geldgebrek was waarschijnlijk de tegenwerking die Khoisan en zendelingen ondervonden van de centrale overheid, de lokale overheid en de boeren.

Al tijdens het Bataafse bewind waren er problemen tussen de zendelingen en de overheid. In 1805 beschuldigde gouverneur Janssens de zendelingen in Bethelsdorp ervan oorzaak te zijn van de slechte verhouding tussen boeren en Khoisan. De zendelingen geloofden volgens hem alle kwaadwillige praatjes die Khoisan over de boeren verspreiden, en veroorzaakten daardoor grote problemen.²⁰ De verhouding werd zelfs zo slecht dat de zendeling Read in 1806 schreef dat Bethelsdorp zonder de komst van de Britten gedwongen zou zijn geweest te sluiten.²¹ De verbetering in de verhouding tussen overheid en zendelingen door de komst van het Britse bestuur moet van tijdelijke aard zijn geweest. In een rapport dat door kolonel Collins in 1809 aan Caledon werd uitgebracht, werd alweer aanbevolen Bethelsdorp te sluiten.²² Terwijl Caledon zelf toen hij Collins opdracht gaf over Bethelsdorp rapport uit te brengen schreef: '...De Hottentotvestiging te Bethelsdorp... schijnt geen enkel openbaar nut te hebben, noch lijkt het erop dat Dr. van der Kemp de arbeid van de mensen voor enig doel gebruikt'.²³

Aanvankelijk concentreerden de problemen zich rond Bethelsdorp en de personen van de missionarissen Read en Van der Kemp. Later verslechterde ook de verhouding tussen de regering en de andere zendingsstations. Luitenant Kolonel Graham beschuldigde in 1812 de zendelingen ervan Khoisan op te zetten om niet in dienst van de boeren te gaan werken.²⁴ Voortdurend heeft de overheid ook pogingen tegengewerkt om de bestaande zendingsstations uit te breiden. Een uitbreiding die voor de Khoisan zeer belangrijk was omdat het voor hen in de praktijk niet mogelijk was, buiten de zendingsstations, eigen grond te bezitten, en omdat de zendelingen de belangrijkste beschermers waren van de Khoisan tegen de willekeur van plaatselijke gezagsdragers en boeren.²⁵

In 1817 werd de vestiging van een nieuw zendingsstation bij Groot Fontein door de overheid verboden. In dit dun bevolkte gebied zou door een missiepost teveel arbeid aan de boeren worden onttrokken.²⁶ Het zendingsstation Theopolis moest in 1825 en 1830 zelfs land inleveren.²⁷ Ook werd de vestiging van Khoisan op de zendingsstations door de overheid bemoeilijkt, een politiek die al dateerde uit de Bataafse tijd. In 1805 had Janssens in een maatregel bepaald dat de zendingsstations geen Khoisan mochten opnemen die bij een boer in dienst waren of die het afgelopen jaar op een boerenplaats hadden gewoond.²⁸ Deze politiek werd door de Engelsen voortgezet getuige onder andere dit citaat van John Philip: 'Het lijkt wel of de koloniale regering de instituten tegenwerkt en tegelijkertijd de Hottentotten naar de boeren dwingt'.²⁹ Ook zijn de zendelingen tegengewerkt in hun pogingen aan Khoisan onderwijs te geven. Alweer Janssens verbood al in 1805 aan Khoisan schrijfonderwijs te geven, dit was immers overbodig gezien hun gebrek aan elementaire beschaving.³⁰ In het nu volgende citaat uit een brief van Read uit 1815 staat nog eens in het kort welke politiek de overheid voerde ten opzichte van de zendingsstations:

'...een heer die hier onlangs was en de gevoelens van de regering uitsprak, keurde lezen, schrijven etc. af, door te zeggen dat als de Hottentotten hierin voortgang maken, de boeren geen arbeiders sullen hebben. Dank zij God kunnen zij ons niet hinderen in de bekering van zondaren, maar in de beschaving en de bevordering van de belangen van de Hottentotten kunnen zij het ons erg lastig maken'.³¹

Ook van de kant van de lokale overheid kwam geen steun voor de missieposten. Dit was ook niet te verwachten. De lokale machthebbers, nauw verbonden met de plaatselijke boerenbevolking, meestal zelf van boerenafkomst, hadden te zeer dezelfde belangen als de boeren. Vooral zij waren het mikpunt van de klachten van de zendelingen, vooral zij probeerden voortdurend de zendelingen in hun werk te hinderen. Het gevolg was een reeks van conflicten tussen de zendelingen en de plaatselijke machthebbers. Aan de hand van de praktijken van de landdrost van Uitenhage, Cuyler, is duidelijk te zien welke rol de plaatselijke machthebbers ten opzichte van de zendingsstations en de Khoisan gespeeld hebben.

In 1811 gaf Cuyler aan zes in Bethelsdorp wonende Khoisan het bevel om op de drosdij Uitenhage te gaan werken, de eerste van een reeks pogingen om op illegale wijze Khoisan voor zichzelf, familieleden of vrienden aan het werk te zetten.³² Zo liet hij in 1819 Khoisan die door de overheid werden betaald om aan openbare gebouwen te werken op zijn eigen boerderij werken. Hetzelfde gebeurde met Khoisan die ingeschakeld moesten worden bij de verdediging van het district.³³ Gevangenen werden verplicht voor Cuyler en zijn bekenden te werken. Vanzelfsprekend werd door zendelingen en door anderen tegen deze handelwijze geprotesteerd.³⁴ Er zijn zelfs pogingen gedaan om Cuylers pensioen in te houden. Dit mislukte, Cuyler kreeg gewoon zijn pensioen met het argument dat de praktijken waarvan hij beschuldigd werd voor mensen in zijn positie heel gewoon waren.³⁵

De lokale machthebbers misbruikten ook hun macht om aan de Khoisan te lage lonen uit te betalen. Naast Cuyler werd bijvoorbeeld ook Mackay, de landdrost van Somerset, hiervan beschuldigd. Volgens Pringle, een idealistische journalist, die vaak opkwam voor de gekleurde bevolking, had deze laatste twee Khoisan in dienst die 15 rijksdaalders per jaar verdienden, terwijl zij daarvoor in overheidsdienst 50 rijksdaalders per jaar plus

kosten van levensonderhoud kregen.³⁷

Aan de uitvoering van de *Caledon code* hebben we al kunnen zien hoe belangrijk de rol van de plaatselijke overheid is geweest. Doordat de Kaapse regering zelf te weinig macht had kwam het gezag vaak in handen van mensen die de voornaamste vertegenwoordigers waren van de boerenbelangen. 'Juist die mensen die altijd behoorden tot de belangrijkste onderdrukkers van de gekleurde mensen.'³⁸ Er ontstond een soort informele machtsstructuur die het mogelijk maakte om, vaak tegen de officiële regeringspraktijk in, de druk op de Khoisan aanzienlijk te doen toenemen.

Ook in de rechtspraak overheersten de lokale belangen. De lokale machthebbers bepaalden in welke zaken er tot vervolging zou worden overgegaan. Door Khoisan uitgebrachte klachten kwamen dan ook maar hoogst zelden voor de rechtbanken. Door de Britse overheid ingestelde 'circuit courts' (rondtrekkende gerechtshoven) hoorden de klachten van de Khoisan wel aan, maar slechts zelden viel een vonnis uit ten nadele van de boeren. Read klaagde al in 1813, kort na het instellen van de 'circuit courts', dat deze slecht functioneren, hij hoopte dat er verbetering zou komen wanneer Engelse rechters erbij ingeschakeld zouden worden.³⁹ In 1823 werd een 'commission of enquiry' ingesteld die moest onderzoeken hoe het in de praktijk gesteld was met het bestuur en het gezag van de gouverneur. Over de Heemraden schreef de commissie dat zij in zaken waar gekleurde mensen bij betrokken waren 'doordrongen zijn van de vooroordelen en gewoontes die bij hen bijna erfelijk geworden zijn.'⁴⁰ De overgang naar een Brits juridisch systeem in 1827 lijkt de positie van de Khoisan ook niet verbeterd te hebben. In de jury's kwamen dezelfde vertegenwoordigers van de boerenbelangen te zitten die daarvoor ook al hun macht ten nadele van de Khoisan hadden gebruikt. Al in 1827 vroegen de 'commissioners of enquiry' aan minister Bathurst om bescherming van Khoisan en bastaarden tegen de vooroordelen en soms vijandige gevoelens van die mensen die in jury's zitting zouden gaan nemen of daarvan in ieder geval een grote meerderheid gingen vormen.⁴¹

Onder deze omstandigheden konden de boeren ten opzichte van de Khoisan steeds meer de vrije hand krijgen. Zij maakten hiervan gebruik door op een groot aantal verschillende manieren de Khoisan te dwingen in hun dienst te gaan werken.

We hebben al eerder signaleerd hoe er misbruik werd gemaakt van de *Caledon code*. Khoisan konden gemakkelijker op boerderijen worden vastgehouden en het werd hen bovendien moeilijker gemaakt beklag te doen over slechte behandeling.

Het 'apprenticeship'-systeem, waarbij een boer een Khoi kind acht jaar op de boerderij op kon voeden om het daarna tien jaar voor zich te laten werken, betekende niet alleen tien jaar goedkope arbeid, maar in praktijk ook vaak dat de boer ook nog de beschikking kreeg over de arbeid van de ouders die hun kind niet in de steek wilden laten.⁴²

Commandoacties waren in de negentiende eeuw veel minder bloedig dan in de achttiende eeuw het geval was geweest. Nadrukkelijk werden instructies gegeven zo min mogelijk bloed te vergieten en zoveel mogelijk krijgsgevangenen te maken. Een krijgsgevangene moest vijf jaar dwangarbeid verrichten, een krijgsgevangen San zelfs twintig jaar.⁴³

Khoisan met eigen veebezit konden dat alleen laten grazen op land van blanke boeren. Khoisan konden immers binnen de kolonie geen land bezitten. Prijs voor de toestemming vee te laten grazen was arbeid.⁴⁴

Veel boeren betaalden soms aan hun Khoi arbeiders vee uit als loon. Dit vee moest dan wel geweid worden op het land van de boer, met het bovengenoemde gevolg.⁴⁵

Na het uitdienen van hun contract werd door de boeren aan deze arbeiders geen toestemming gegeven hun vee mee te nemen, dat vee werd beschouwd als een onderdeel van de eigen kudde. Khoisan werden zo gedwongen of het eigen vee af te staan aan de boer of opnieuw in dienst van de boer te gaan werken.⁴⁶

Khoisan die schulden hadden gemaakt, wat gezien de lage lonen veel voorgekomen moet zijn, konden deze schulden meestal alleen afbetalen door dwangarbeid te verrichten. In 1828 beschuldigden zendelingen een pachter in George ervan de schulden van Khoisan met opzet zo hoog op te laten lopen dat zij wel verplicht waren het geld in zijn dienst terug te verdienen.⁴⁷ Het lijkt onwaarschijnlijk dat dit het enige geval is geweest. Regelmatig waren Khoisan niet in staat om aan belastingverplichtingen te voldoen. Boeren waren graag bereid dit bedrag voor te schieten in ruil voor, alweer, arbeid. Ook door rechtbanken opgelegde boetes konden op deze manier tot dwangarbeid leiden.⁴⁸

De belangrijkste oorzaak dat Khoisan gedwongen werden in dienst van de boeren te gaan werken is echter geweest dat zij eenvoudigweg geen andere middelen van bestaan over hadden. Het was voor Khoisan vrijwel niet mogelijk eigen land te bezitten, de zendingsstations konden maar moeilijk uitbreiden en het werd de Khoisan steeds lastiger gemaakt zich zelfstandig te handhaven. Of in de woorden van de 'commissioners of inquiry': 'Hottentotten waren te arm om in hun levensonderhoud te voorzien, anders dan door bij de boeren te gaan werken'.⁴⁹

Zoals al eerder gezegd waren het vooral de zendelingen die nog enigszins probeerden de Khoisan te beschermen. Hierdoor wekten zij de woede op van de boeren die de zendelingen ervan beschuldigden Khoi arbeiders aan de boerenplaatsen te onttrekken. In dit opzicht is er een duidelijke verandering waar te nemen in de klachten die boeren en zendelingen ten opzichte van elkaar uitten. Het is interessant hier even bij stil te staan omdat deze veranderingen in het wederzijdse klachtenpatroon tegelijk een duidelijke indicatie is van de sociale veranderingen die zich in deze periode voordoen.

In de eerste jaren van de negentiende eeuw was de grote grief die de zendelingen tegen de boeren koesterden de manier waarop deze hun Khoisan en slaven behandelden. Al eerder zagen we dat Khoisan door boeren zeer wreed werden behandeld, talloze reisverslagen getuigen daarvan. Weliswaar was door de reisverslagen dit harde optreden ook in kleine kring in Europa bekend, maar veel indruk heeft het waarschijnlijk niet gemaakt. Zendelingen zoals Read en Van der Kemp probeerden dit te veranderen en het Europese publiek in te lichten over de ellende van slaven en Khoisan. Met name een door Read in 1808 in het blad 'Transactions' van de LMS gepubliceerde brief maakte veel indruk. Read beschreef daarin hoe een Khoi familie, waaronder een pasgeboren kind, door een groep boeren was uitgemoord. Zware mishandelingen zoals brandmerken, het uitsteken van ogen en geselingen kwamen, schreef hij, vaak voor. 'Ik zou de verslagen van zaken zoals ik ze juist heb genoemd kunnen vermenigvuldigen, zelfs van gruwelijker aard, maar zou misschien net zo weinig geloofd worden als Vaillant en Barrow'.⁵⁰ In een latere brief citeert Read generaal Dundas die gezegd zou hebben dat zeker de helft van de boeren opgehangen zou moeten worden wegens de misdaden die ze ten opzichte van de Khoisan zouden hebben begaan.⁵¹ In 1810 schreef Read nog een lijst gemaakt te hebben met 84 gevallen van onbestrafte moord op Khoisan, begaan sinds de oprichting van Bethelsdorp.⁵² Een andere zending, Campbell, kondigde aan een 'black book' te zullen publiceren waarin alle onbestrafte misdaden van boeren ten opzichte van Khoisan zouden worden vermeld.⁵³

De bezorgdheid van de zendelingen over de slechte behandeling van de Khoisan werd echter snel minder. Na 1815 horen we vrijwel niets meer over mishandelingen. Ook Pringle schrijft alleen over mishandelingen die dateren van voor 1816.

Ook in de klachten die door boeren tegen zendelingen worden geuit zien we een verschuiving optreden. Aanvankelijk waren de voornaamste bezwaren die de boeren tegen de zendelingen hadden het onderwijs dat aan Khoisan werd gegeven en de pogingen die werden ondernomen Khoisan te kerstenen.⁵⁴ In de ogen van de boeren werd door de zendelingen aan de Khoisan een 'valse doctrine' geleerd. Heidenen waren immers niet in staat onderwijs te volgen en ook kerstening van Khoisan was uit den boze aangezien Khoisan niet in staat zouden zijn tot werkelijk geloof.⁵⁵ Daarnaast wekte ook het gedrag van sommige zendelingen irritatie op. Campbell, zelf een zending, schreef over Van der Kemp: 'Hij schijnt het noodzakelijk te vinden liever in uiterlijk de wilden na te bootsen dan de wilden ertoe te brengen hem na te bootsen.'⁵⁵ In de ogen van de boeren en ook volgens veel andere Europeanen voelden sommige zendelingen zich onvoldoende verheven boven de Khoisan. Vooral het feit dat er zendelingen waren die zo ver gingen met Khoi vrouwen te trouwen of een verhouding aan te gaan was velen een doorn in het oog. De zending Evans schreef in 1817 dat een aantal van zijn collega's het laatste aanzien bij de boeren verspeelde door relaties aan te gaan met Khoi vrouwen.⁵⁶ Deze problemen verdwijnen echter naar de achtergrond naarmate het arbeidsprobleem toeneemt. De zending Barker schreef in 1821 door de toegenomen vraag naar arbeidskrachten steeds vaker te worden lastiggevallen door boeren uit de omgeving die het idee hadden dat Barker op Bethelsdorp vrij kon beschikken over een groot aantal arbeidskrachten. Toen Barker de gewenste arbeidskrachten niet kon leveren ontstonden er spanningen.⁵⁸ Ook op andere zendingsstations kregen zendelingen te maken met vergelijkbare klachten. In de ogen van de boeren waren de zendelingen degenen die telkens weer probeerden de Khoisan tegen de boeren op te zetten. De zendelingen stonden een oplossing van het arbeidsprobleem in de weg. Het missiewerk zelf lijkt uit de aandacht van de boeren te verdwijnen.

Welke conclusies kunnen we nu uit bovengenoemde verschuivingen in het klachtenpatroon trekken ten aanzien van de positie van de Khoisan. Om deze vraag te kunnen beantwoorden zullen we allereerst moeten bekijken welke functie het wrede optreden van de boeren ten opzichte van de Khoisan precies heeft gehad.

- Veel boeren, zeker in de buitengewesten, leefden in de achttiende eeuw zeer geïsoleerd. In de omgeving waar zij leefden was de macht van vrije Khoi en San nog groot. Met name de San vormden door hun veediefstallen voor de boeren een bedreiging. Onder deze omstandigheden is het begrijpelijk dat angst voor lijf en goed een belangrijke drijfveer was in het gedrag van de boeren, een angst die nog eens versterkt werd doordat op de boerderijen Khoikhoi en San als knechten werkten. Sommigen van hen waren vaak pas zeer recent krijgsgevangen gemaakt zodat angst voor verraad van hun kant reëel was. Geweld is in deze situatie een middel om Khoi knechten onder de duim te houden en hen te overtuigen van de zinloosheid van verzet of steunverlening aan vrije Khoisan. Geweld kan ook een middel zijn geweest om Khoisan tot arbeid te dwingen. Op de geïsoleerde boerenhoeven moest de boer zelf zonder steun van de overheid zijn gezag zien te handhaven. In een vaak vijandige omgeving kon dit gemakkelijk leiden tot vormen van geweld. Mishandelingen in de achttiende eeuw en in het begin van de negentiende eeuw kunnen zo gezien worden als soms wanhopige pogingen van de Europese boeren zich in

een vijandige omgeving te handhaven. Arbeid was in deze tijd nog geen schaars goed op de boerderijen. Khoisan waren voor zover zij niet op de boerderijen werkten alleen maar lastig en gevaarlijk. Als zij wel op de boerderijen werkten waren zij gemakkelijk vervangbaar.

Deze situatie veranderde in de negentiende eeuw. In de eerste plaats zien we een groeiende invloed van de Britse overheid. We weten dat ook de Engelsen er niet in slaagden de kolonie effectief onder controle te brengen, maar zij brachten wel een beter georganiseerde rechtspraak. Druk van de Londense regering Wilberforce, beïnvloed door de verhalen van de zendelingen, om de Khoisan betere bescherming te bieden kan hun positie ook verbeterd hebben. Rond 1800 werd bovendien de macht van de laatste vrije Khoisan definitief gebroken. Allemaal factoren die gewelddadig optreden tegen de Khoisan minder noodzakelijk maakten. De toenemende gewoonte om Khoisan en slaven voor vergrijpen op de boerderijen begaan in de gevangenis af te ranselen is ook al een duidelijke indicatie dat in een groot deel van de kolonie de grensspanningen en het isolement zijn verdwenen.⁵⁹

Het afnemen van klachten over mishandelingen zal voor een groot deel ook gevolg zijn geweest van de toenemende arbeidsschaarste. Waren de Khoisan in de achttiende eeuw voor de boeren voornamelijk een plaag, in de negentiende eeuw werden zij als potentiële arbeiders een schaars en kostbaar goed. Extreme vormen van mishandeling kunnen hen tijdelijk of definitief aan het arbeidsproces onttrekken. Geweld werd nog wel gebruikt maar alleen om hen tot arbeid te dwingen, niet om hen het werken onmogelijk te maken. Nog een indicatie van het georganiseerde officieuze geweld dat de sociale verhoudingen ging bepalen is de duidelijke aanwijzing dat Europeanen die niet mee wensten te doen aan het toenemende onderdrukkingsproces werden geterroriseerd en gedwongen zich aan te passen. Met dit terroriseringsproces bedoelen we niet de toenemende druk die werd uitgeoefend op zendelingen en op vertegenwoordigers van de centrale overheid, maar de druk die werd uitgeoefend op die leden van de Europese gemeenschap die goede contacten onderhielden met zendelingen of de maatregelen van de Kaapse regering ter bescherming van Khoisan en slaven niet wilden saboteren. In een brief gedateerd 31 oktober 1832 schrijft Jane Philip: 'Zelfs wanneer individuen die meer verlicht waren dan de meerderheid van de Nederlanders zich hebben onderscheiden van hun landgenoten en de wetten hebben gehoorzaamd, of anderen hebben aangeraden dat te doen, werden zij geconfronteerd met de grootst mogelijke beledigingen en scheldpartijen.'⁶⁰ Ter illustratie geeft zij twee voorbeelden. Jacob Daillier, 'justice of the peace' in Paarl, hield zich aan de door de overheid uitgevaardigde wetten, en drong er bij anderen op aan dat ook te doen. Bovendien besloot hij op een vastgestelde dag al zijn vrouwelijke slavenkinderen vrij te laten. Hij werd eerst beledigd, er werd vuil over zijn hoofd uitgestort en uiteindelijk werd zijn leven zelfs bedreigd, zodat hij bij de veldkornet bescherming moest zoeken. Herald, een geestelijke uit Paarl, 'misschien de meest geliefde van alle dominees verbonden aan de Nederlandse kerk', riep de gelovigen op zich aan de slavenordonnantie van 1830 te houden, omdat deze ordonnantie er was om het lot van de slaven te verbeteren. Herald werd ervan beschuldigd zich met politieke zaken in te laten, en was blij toen hij door overplaatsing aan de woede van zijn parochiegenoten kon ontsnappen.

Ook andere brieven van zendelingen wijzen erop dat er een groeiend terroriseringsproces plaatsvindt. 'En hij die niet meedoet met het algemene geschreeuw tegen zendelingen en hun vrienden wordt beschouwd als een vijand van zijn land'. En een ander citaat uit

dezelfde brief van de zendeling Elliot: 'Een paar nette families onder de blanken staan nog op goede voet met de *Londen Society*, en anderen hebben hun steun alleen maar ingetrokken door de invloed van hun bureu'.⁶¹

Tot slot van dit hoofdstuk enige opmerkingen naar aanleiding van de uitvaardiging van *Ordinance 50*. Met *Ordinance 50*, uitgevaardigd in 1828, werd een eind gemaakt aan de verplichting voor Khoisan om pasjes te dragen. Aan *Ordinance 50* lag de oprechte wens ten grondslag om voortaan iedere bewoner van de kolonie voor de wet gelijk te laten zijn en om de Khoisan de gelegenheid te geven 'om hun arbeid op de best mogelijke markt aan te bieden' en hen te verzekeren van 'het genot van hun persoonlijke vrijheid en de zekerheid van (hun) welvaart'.⁶² *Ordinance 50* heeft echter niet het gewenste effect gehad. Belangrijkste reden van de mislukking is waarschijnlijk gelegen in het feit dat de uitvaardiging ervan niet samenviel met een gelijktijdige machtsuitbreiding van de centrale overheid. Toezicht op de uitvoering ervan kwam immers te liggen bij dezelfde lokale machthebbers die ook in voorgaande jaren hun macht gebruikten om de onderdrukking van de Khoisan te versterken.⁶³ *Ordinance 50* beoogde het bezit van de Khoisan veilig te stellen, maar verzuimde hen de mogelijkheid te geven zich dat bezit eerst te verwerven. Juist omdat zij in praktijk niet de mogelijkheid hadden land te bezitten was hun positie binnen de koloniale samenleving zo zwak geworden. Al in 1831 wordt door Bigge op dit probleem gewezen zonder dat dat overigens tot verbetering leidt.⁶⁴ *Ordinance 50* faalde zoals de hele overheidspolitiek ten opzichte van de Khoisan faalde. Er waren wel goede bedoelingen maar het vermogen deze goede bedoelingen ook in praktijk te brengen ontbrak.

Ordinance 50 kwam bovendien te laat. In 1828 waren de sociale tegenstellingen binnen de kolonie al te groot geworden door de in dit hoofdstuk beschreven ontwikkelingen waarbij de gekleurde bevolking als geheel in een onderworpen positie was gebracht. In Zuid-Afrika was de bevolking in 1828 al te verdelen in twee groepen, een vrije Europese groep en een gekleurde groep die, met uitzondering van de gekleurde bewoners van Kaapstad, dwangarbeid moest verrichten op door de Europeanen gestelde voorwaarden. Ook tijdgenoten zagen dit al. Bigge maakte in 1830 al geen onderscheid meer tussen Khoi, bastaarden en slaven, ondanks het feit dat de eerste twee groepen in naam vrij waren en werkten onder contract.⁶⁵

V Stabilisering van het raciale patroon, 1830-1860

In het voorafgaande hebben we aannemelijk gemaakt dat er in de periode 1800-1830 in de verhouding tussen de Europeanen en de gekleurde bevolking een belangrijke verstarring plaatsvond. De economische veranderingen, veroorzaakt door de overgang naar een Brits bewind, maakten het noodzakelijk de gekleurde bevolking steeds meer in een keurslijf te dwingen en maximaal te profiteren van hun arbeidskracht. Een raciale stratificatie in koloniaal Zuid-Afrika leek aldus vorm aan te nemen, lang voor de diamantvondsten. Het is echter heel goed voorstelbaar dat in de periode tussen 1830 en de goud- en diamantvondsten een versoepeling in de sociale verhoudingen zou hebben kunnen intreden, waardoor in overeenstemming met de radicale visie de huidige raciale scheiding van de Zuidafrikaanse samenleving toch verklaard zou moeten worden uit de industrialisatie. Aangezien we al hebben aangetoond dat de radicale visie, hoe waardevol ook, juist in het verklaren van de oorsprong van de huidige raciale verhoudingen tekort schiet, zullen we hier moeten aantonen dat verandering na 1830 niet meer waarschijnlijk is.

Op het eerste gezicht is dit geen gemakkelijke taak. Het is niet moeilijk om in de jaren rond 1830, en ook nog daarna, veranderingen te constateren die de maatschappelijke verhoudingen ingrijpend kunnen hebben beïnvloed. *Ordinance 50* in 1828 en de afschaffing van de slavernij enige jaren later, in 1834, kunnen de greep van de boeren op hun arbeiders aanzienlijk verminderd hebben. De opkomst van een nieuwe bedrijfstak, de wolhandel, met mogelijkerwijs een geheel andere organisatiestructuur en andere arbeidsverhoudingen kan van grote invloed zijn geweest op de samenleving. De steeds massalere binnenkomst in de kolonie van vrije Afrikanen kan het arbeidsprobleem in belangrijke mate hebben opgelost. We zitten ook met de vraag wat de invloed is geweest van de Grote Trek. Zijn de die-hards onder de boeren weggetrokken omdat de overheid teveel greep begon te krijgen op de 'master and servant'-verhoudingen? De Grote Trek is dan een aanwijzing voor een toegenomen invloed van de 'liberale' centrale overheid. Het vertrek van juist de ergste scherpshijpers onder de boeren kan aldus geredeneerd de positie van de Britse overheid nog verder versterkt hebben ten gunste van de gekleurde bevolking. In de Boerenrepublieken moeten we derhalve een voortzetting verwachten van de in de Kaap ontwikkelde verstarde sociale verhoudingen, maar in de kolonie zelf kan het Kaaps liberalisme een verzachtende invloed hebben gehad.

Het is niet de opzet van dit hoofdstuk al tot een definitieve analyse te komen van de gevolgen die bovengenoemde veranderingen hebben gehad op de rassenverhoudingen in de Kaapkolonie. We willen hier niet verder gaan dan een aftasten van de verschillende mogelijkheden en een verklaring waarom in onze ogen een ingrijpende omslag in de sociale verhoudingen onwaarschijnlijk is.

Allereerst zullen we moeten onderzoeken wat de gevolgen zijn geweest van *Ordinance 50* en de vrijlating van slaven. De produktiecijfers kunnen ons wat dat betreft een duidelijke indicatie geven. Wanneer de boeren door *Ordinance 50* en door de vrijlating problemen

hebben gekregen bij de controle over hun knechten, dan moet zich dat uiten in een daling in de produktiecijfers. Onderstaande tabellen geven inzicht daarin.

Tabel 1. Wijnproduktie Stellenbosch in leggers

1828	17312
1829	12617
1830	12812
1831	15596
1832	14323
1833	11805
1834	9371
1835	12190
1836	13020
1837	geen opgave
1838	13915
1840	12202

Bron: Cape Blue Books

Tabel 2. Tarwe en gerst in bushels, Cape, Stellenbosch, Worcester en Swellendamdistricten

1828	430035
1829	432228
1830	geen opgave
1831	283199
1832	307924
1833	413807
1834	422249
1835	380061
1836	geen opgave
1837	geen opgave
1838	288721
1839	277765
1840	273539
1841	314428
1842	426688
1843	492991

Bron: Cape Blue Books

Op grond van bovenstaande produktiecijfers lijkt het onwaarschijnlijk dat de boeren, zeker in de wijngebieden, grote problemen hebben gehad. Enige voorzichtigheid is hierbij echter wel geboden. De cijfers waarover we beschikken zijn weinig betrouwbaar. Vaak wordt voor een gebied voor een lange reeks van jaren precies dezelfde produktie ingevuld, soms ook zijn er tussen twee jaren onverklaarbaar grote verschillen of worden produktiecijfers ineens niet vermeld. Een andere zaak waarmee we rekening moeten houden is dat oogstopbrengsten natuurlijk nooit alleen afhankelijk zijn van arbeid. Ook het weer kan hier een belangrijke rol spelen. Wanneer we echter zien dat in de wijngebieden, waar het grootste gedeelte van het werk van oudsher door slaven werd gedaan, na de afschaffing van de slavernij geen noemenswaardige produktiedaling optreedt, dan is het zeer aannemelijk dat de afschaffing van de slavernij niet tot een vergroting van de arbeidsproblemen heeft geleid. We hebben geen reden om aan te nemen dat het gelijk blijven van de wijnproduktie het gevolg is geweest van technische vooruitgang of gunstige oogstjaren, zodat de conclusie gerechtvaardigd is, dat de al bestaande onderdrukkingsmechanismen ervoor zorgden dat de ex-slaven onder de duim gehouden werden.

Iets anders ligt het in de graanbouw. Voor de graanproduktie beschikken we ook niet over betrouwbare totaalcijfers, maar wanneer we kijken naar de produktiecijfers van een aantal belangrijke districten dan zien we in alle gevallen enige jaren na de afschaffing van de slavernij een opvallende produktiedaling. Deze produktiedaling is echter nergens van lange duur, want rond 1843 is overal het oude niveau weer bereikt.

Heeft de afschaffing van de slavernij waarschijnlijk dus slechts tijdelijke problemen gegeven, anders ligt het met *Ordinance 50*. Vooral dankzij de *Caledon code* kon er op het platteland een informeel maar zeer effectief onderdrukkingssysteem ontstaan. De af-

schaffing van de *Caledon code, Ordinance 50*, is op het eerste gezicht dan ook een ingrijpende maatregel.

Een belangrijke aanwijzing dat er door *Ordinance 50* inderdaad problemen zijn gerezen bij de controle over de Khoi knechten vinden we in de lonen. Nog steeds gold met betrekking tot de lonen dat het loon van Khoi arbeiders aanzienlijk lager ligt dan dat van Europese arbeiders. Opvallend is verder dat in het oosten, in de wolgebieden, de lonen weer lager waren dan in de graan- en wijngebieden.¹ Dit zou mogelijkwijs geleid kunnen hebben tot een trek van Khoi arbeiders van het oosten naar het westen, en daarmee tot een doorbreking van de controle van de boeren over hun arbeiders aldaar. De grote afstand tussen graan- en wijngebieden enerzijds en wolgebieden anderzijds maakt dit echter minder waarschijnlijk. Belangrijker is waarschijnlijk het feit dat uit de bronnen blijkt dat aan Khoi arbeiders in de oogsttijd hogere lonen werden uitbetaald. Op de graan- en wijnboerderijen was het normale loon voor Khoisan iets meer dan 14 shilling in de maand, maar in oogsttijd werden soms lonen van 2 shilling per dag uitbetaald, een aanzienlijk verschil.² Hoge lonen in oogsttijd zou kunnen wijzen op het bestaan van trekarbeid. Het is heel goed voorstelbaar dat trekarbeid voor de boeren gunstige kanten had. In de oogsttijd zijn meer mensen nodig dan in de rest van het jaar. Door gedurende een korte periode hoge lonen uit te betalen zit men weliswaar even op hoge kosten, maar heeft men aan de andere kant niet de rest van het jaar de verantwoordelijkheid voor overbodige knechten. Wanneer na 1830 de trekarbeid inderdaad is toegenomen, en dit ten gunste van de boeren, dan zou dat een argument kunnen zijn tegen ons betoog. Kenmerkend immers voor het systeem van onderdrukking zoals dat voor 1830 in de Kaap was ontstaan was de sterke controle die de boeren hadden over de mobiliteit van de Khoisan. Het bestaan van trekarbeid betekent nu juist dat er in zekere mate een vrije arbeidsmarkt ging ontstaan voor Khoisan, met andere woorden hun mobiliteit moet zijn toegenomen en door *Ordinance 50* zijn de voor 1830 gegroeide arbeidsrelaties in min of meer ernstige mate aangetast. Hiermee in overeenstemming is de algemene roep in de kolonie om de uitvaardiging van een 'vagrancy act'.

De door *Ordinance 50* opgeworpen problemen blijken niet van tijdelijke aard: ook in de enquête over de arbeidsverhoudingen van 1849 vraagt een ruime meerderheid van de ondervraagden nog steeds om de instelling van een 'vagrancy act'.³ Doel van een 'vagrancy act' zou moeten zijn zwervende mensen zonder werk, of mensen die niet konden bewijzen werk te verrichten, tot arbeid te dwingen. Vaak worden deze mensen beschreven als bedelaars, luiaards en dieven. Het was zo vanzelfsprekend dat hiermee gekleurden bedoeld werden, dat slechts een enkele maal deze vagebonden expliciet als zodanig omschreven werden.

De algemene roep om een 'vagrancy act' werpt problemen op. In de eerste plaats is het een nieuwe aanwijzing dat het systeem van arbeidscontrole nog lang niet perfect was, in de tweede plaats valt niet goed in te zien waarom een 'vagrancy act' noodzakelijk is wanneer het voor de boeren juist voordelig is gedurende een korte periode trekarbeiders in dienst te nemen. Met andere woorden, trekarbeid moet in feite voor de boeren vaak ongunstig zijn geweest.

Khoisan en andere mensen van Afrikaanse afkomst konden zich moeilijk buiten de boerenplaatsen en de zendingsstations in leven houden. Dat betekent dat de trekarbeiders mensen moeten zijn geweest die ooit op boerenplaatsen gewerkt hadden en ook na de oogsttijd daarheen terugkeerden. Door de afgenomen controlemogelijkheden

van de boeren konden zij in de oogsttijd een 'spel' spelen dat voor henzelf zeer voordelig was maar voor de boeren zeer ongunstig. Het is aannemelijk dat Khoisan die het hele jaar op een boerenplaats werkten, aangelokt door de hoge lonen die in oogsttijd werden uitbetaald, probeerden weg te lopen om tijdelijk elders beter betaald werk te vinden. Omdat door de opheffing van de *Caledon code* de controlemogelijkheden verminderd waren kon de boerengemeenschap als geheel hier weinig tegen doen en werd zij op deze manier voor hogere kosten geplaatst. Dit kunnen we met een misschien wat extreem getallenvoorbeeld illustreren. Een Khoi knecht in de wolgebieden werkt tien maanden per jaar bij een boer en verdient daarmee 100 shilling. Hij loopt dan weg en verhuurt zichzelf voor twee maanden als dagloner bij een andere boer. Hij verdient dan $100 + 48 = 148$ shilling per jaar. Was hij bij zijn oorspronkelijke meester gebleven dan had zijn inkomen 120 shilling bedragen. Een 'vagrancy act' zou bij gelijkblijvende lonen voor de blanke boerengemeenschap een voordeel van 28 shilling voor deze weggelopen arbeider hebben opgeleverd.

Natuurlijk zal dit nooit zijn uitgroeid tot een grootschalig systeem, maar ook wanneer slechts een klein aantal Khoisan dit 'spel' speelde kan het voor de boeren lastig genoeg zijn geweest om de behoefte aan een 'vagrancy act' begrijpelijk te maken. We moeten hierbij opmerken dat toen in Zuid-Afrika geen normaal patroon van trekarbeid bestond, d.w.z. een waarbij de werkgever de sterke partij is. Het soort trekarbeid waar hier sprake van is wordt bepaald door bijzondere culturele en historische omstandigheden. In een situatie waarin Khoisan te allen tijde kunnen terugvallen op hun traditionele leefwijze, was geen arbeidsaanbod gegarandeerd en was dwang noodzakelijk. In een situatie daarentegen waarin de werknemer, Khoisan, volledig afhankelijk is kan een normaal patroon van trekarbeid ontstaan. In de vroege 19e eeuw hebben we kennelijk te maken met een zodanige overgangssituatie dat noch de werknemer, noch de werkgever zekerheid heeft dat de eerste fase definitief voorbij is noch dat de tweede definitief is aangebroken. Dit verklaart het verlangen van veel boeren naar meer controle.

De opheffing van de *Caledon code* (*Ordinance 50*), gaf ook meer Khoisan dan vroeger de mogelijkheid zich te vestigen op de zendingstations. Vanuit de zendingstations konden zij zich in oogsttijd gemakkelijker als dagloner verhuren. Voortdurend werd dan ook door de boeren geklaagd over het feit dat de zendingstations de controle over de Khoi knechten verhinderden en de uitvoering van maatregelen tegen het rondzwerven van Khoisan belemmerden.

Het is in overeenstemming met het bovenstaande dat in de enquête van 1849 contractbreuk en weglopen als de voornaamste klachten van de boeren over hun Khoi werknemers worden genoemd. Daarnaast worden brutaliteit en luiheid ook regelmatig vermeld.⁴ Mogelijk is dit een aanwijzing voor een toenemend verzet van de Khoisan tegen de onderworpen positie waar zij in terecht zijn gekomen. De klachten over het gedrag van de Khoi arbeiders gaan gepaard met een grote ontevredenheid over de straffen die werden gegeven wegens overtreding op het gebied van de 'master and servant'-verhoudingen. Liefst 65% van de ondervraagden in de wolgebieden, 68% van de ondervraagden in de graangebieden en 82% van de ondervraagden in de wijengebieden beschouwden deze straffen als onvoldoende.⁵

Uit de duidelijke behoefte aan een 'vagrancy act' en de algemene roep om strengere 'master and servant'-wetten kunnen we twee conclusies trekken. Ten eerste: *Ordinance 50* heeft de controle over Khoi knechten moeilijker gemaakt. Ten tweede: er moet

inmiddels een ideologische structuur zijn ontstaan waarbij het als normaal werd beschouwd dat mensen van gekleurde afkomst, zonder dat ze een misdaad hadden begaan, tot dwangarbeid konden worden gedwongen. De omschrijvingen die men aan het begrip 'vagrant' geeft wijzen immers niet in een criminele richting. Ook de behoefte die er bestaat aan strengere bestraffing van brutaliteit en luiheid van de gekleurde bevolking wijst er op dat er een ideologie was ontstaan waarin haar dienstbaarheid aan de Europese boeren als vanzelfsprekend werd gezien. Een rechtvaardigingsideologie wordt immers niet alleen in het leven geroepen door een feitelijke onderdrukking maar ook door het verlangen naar realisering van onderdrukking.

Wij hebben al geconstateerd dat er ook in de wolgebieden een sterke behoefte bestond aan goedkope arbeid. De lonen lagen daar zelfs nog lager dan in de traditionele landbouwgebieden. Op het eerste gezicht is dit een merkwaardige zaak. De wolhandel als nieuwe en bloeiende bedrijfstak lijkt ruimere financiële mogelijkheden te bieden om de benodigde arbeidskrachten te kunnen betalen.

Schapenteelt, voor de wolhandel, was voor 1830 in de Kaapkolonie nog niet belangrijk. Enkele boeren waren al wel aan het experimenteren met de teelt van wolschape, en al in 1789 waren de eerste woldragende Merinoschape in de Kaap gearriveerd, maar de overgrote meerderheid van de veehouders hield het op de traditionele vetstaartschape, die geen wol maar wel vlees en vet leverden. (De uit schapenvet vervaardigde talk was jarenlang een exportprodukt van de Kaapkolonie). Wijn was in deze periode nog steeds het belangrijkste exportprodukt van de kolonie.

Na 1830 gaat dit veranderen. De boeren die zich met de teelt van wolschape bezighielden bleken succes te hebben. Om een voorbeeld te geven, J. F. Reitz en M. van Breda gingen in 1817 een compagnonschap aan om zich te specialiseren in de wolteelt. In 1818 verkochten zij 2401 pond wol, in 1833 was dit al opgelopen tot 17000 pond.⁶ Dit voorbeeld en andere even succesrijke voorbeelden stimuleerden veel boeren om zich te specialiseren in de wolproduktie. Na 1835 werd het door een toegenomen import ook gemakkelijker Merinoschape te verkrijgen.⁷ Omdat ook de wolprijzen in de internationale handel bleven stijgen leek niets een bloei van de Zuidafrikaanse wolproduktie in de weg te staan. In 1851 bestond al 51% van de Kaapse exporten uit wol. Expansie van de Engelse wolindustrie en een gelijktijdige achteruitgang van de Engelse schapenkuddes waren hiervoor verantwoordelijk.

Tabel 3. Woluitvoer Kaapkolonie (in 1000 pond)

1833	113	1842	1429
1836	373	1845	3195
1839	586	1851	5447

Bron: Kirk 'The Cape Economy and the Kat River settlement', 229.

Het lijkt aannemelijk dat in een tijd van snelle expansie en grote winsten de wolboeren geen al te grote problemen gehad zullen hebben bij de recrutering van arbeiders. De ondernemers zouden immers in een positie geweest moeten zijn om hogere lonen te betalen en zo de arbeiders uit de landbouwgebieden weg te lokken. Uit het onderzoek blijkt hier echter niets van: in de wolgebieden werden lonen betaald die in het algemeen nog lager waren dan die in de traditionele landbouwgebieden. Ook hier was bovendien

het arbeidstekort groot. Hoe is het nu te verklaren dat ondanks de schijnbare welvaart de wolboeren blijkbaar gedwongen waren om zo goedkoop mogelijke arbeider te zoeken? Waarom waren zij evenals de wijn- en graanboeren gedwongen tot een maximale exploitatie van gekleurde arbeiders? Het meest waarschijnlijk is dat de wolboeren door financieringsproblemen in moeilijkheden zijn gekomen. Om als wolboer te kunnen starten moesten er hoge bedragen worden geleend. Grote stukken land waren noodzakelijk en de kosten van wolschapen waren hoog. De eerste wolboeren kwamen waarschijnlijk voort uit de klasse van rijke boeren die deze investering zelf konden betalen. Ook de compensatiegelden die zijn uitgekeerd om in 1834 het verlies van de slaven te compenseren zijn waarschijnlijk vaak aangewend om een start in de schapenteelt te financieren. De meeste boeren die zich later als wolboer vestigden waren echter niet in staat zelf daarvoor het benodigde geld op tafel te leggen, zij moesten gaan lenen. Ook bij overlijden konden er financiële problemen ontstaan. Volgens het heersende erfrecht hoorde de erfenis over alle broers verdeeld te worden. Degene die het bedrijf voortzette moest zich daardoor vaak in schulden steken om zijn broers uit te kunnen kopen. Ook door transportproblemen groeide de afhankelijkheid van de wolboeren van financiers buitenaf. De wolgebieden lagen ver van de havens en transport was voor de boeren zelf vaak moeilijk te organiseren, temeer omdat ook Australische concurrentie dwong tot zo goedkoop mogelijke productie.

Het zijn vooral kooplieden uit Kaapstad en andere havensteden die als financiers en als transportondernemers een steeds grotere greep hebben gekregen op de wolproductie. Na 1840 kwamen er bovendien nog eens veel rijke Engelsen naar de kolonie die, aangelekt door de steeds stijgende wolprijzen, hun geld in de schapenteelt wilden beleggen.⁸

De combinatie van snel stijgende exporten en gemakkelijke financieringsmogelijkheden zorgde voor een toestand van euforie waarin het mogelijk was dat de prijzen, en vooral de grondprijzen, tot zeer grote hoogte stegen. Speculatie in land nam grote vormen aan. 'Een speculatiegeest (want het lijkt erop dat waar zij ook mogen gaan de Engelsen zullen speculeren) leidt tot herhaalde wisseling van bezit... en de verkoop van land komt vaker voort uit speculatieve overwegingen dan vanuit een vooruitzicht te gaan boeren'.⁹ Veel boeren moesten zich steeds zwaarder in de schulden steken. De schuldenlasten liepen voor velen zo hoog op dat er aflossingsproblemen gingen ontstaan. Alleen door maximaal te besparen op de arbeidskosten konden zij het hoofd nog boven water houden. Met andere woorden, hoewel de wolproductie en de wolexport bleven stijgen was deze stijging onvoldoende om de investeringen van de boeren rendabel te maken. De opkomst van de wolschapenteelt kon het bestaande systeem van arbeidsverhoudingen dan ook niet veranderen.

Door de financieringsproblemen moet er een grote groep marginale boeren zijn geweest. Een randgroep die het net niet kon halen, maar ook net niet ten onder ging – een situatie die kenmerkend lijkt voor alle gebieden waar racisme wortel schiet. Boeren die wel streefden naar verbetering maar die in hun pogingen geen succes hadden, waren *a fortiori* meer geneigd tot onderdrukking. Door hun aantal moet hun aanwezigheid van grote invloed zijn geweest op het denken van de gemeenschap. Het was deze groep die, met name op het gebied van de arbeidsverhoudingen, het denken van de hele gemeenschap bepaalde, en aldus het patroon van onderdrukking verder ontwikkelde.

Het is denkbaar dat zich nog een andere ontwikkeling heeft voorgedaan. Wolboeren en Khoisan zijn beide het slachtoffer van te optimistische toekomstverwachtingen en van te

gemakkelijk verstrekt crediet. Daardoor zouden de tegenstellingen tussen boeren en Khoisan verminderd kunnen zijn. Een groeiende klassetegenstelling binnen de blanke gemeenschap, tussen enerzijds de financiers en de boeren anderzijds, zou hebben kunnen ontstaan. Een dergelijke ontwikkeling is echter niet waarschijnlijk. Zoals we al gezien hebben kwam het kapitaal dat aan de boeren geleend werd niet uit de streek zelf. Niet plaatselijke blanken en rijke boeren verstrekten crediet, maar financiers van buitenaf, privé-investeerdere uit Engeland en de handelshuizen in de havensteden. De veronderstelling van versterkte eengezindheid van de boerengemeenschap tegenover de buitenstaanders ligt dan ook veel meer voor de hand dan een verscherping van onderlinge tegenstellingen.

De komst van grote groepen Afrikanen in de kolonie kan ook ontwrichtend hebben gewerkt op het bestaande systeem van arbeidsverhoudingen. Vanaf de jaren twintig van de negentiende eeuw probeerden groeiende aantallen Afrikanen de kolonie binnen te komen om er te gaan werken. Deze toename van het aantal Afrikanen aan de grenzen was vooral het gevolg van interne politieke ontwikkelingen binnen de Afrikaanse gemeenschap. Met name de opkomst van het grote, straf georganiseerde Zoeloerijk van Shaka dwong velen weg te trekken en hun heil in of rond de kolonie te zoeken. De aanwezigheid van deze grote aantallen Afrikanen aan de grenzen vormde een groot probleem voor de Britse overheid. Aan de ene kant kon men deze mensen zeer goed gebruiken als knechten op de boerderijen, aan de andere kant vreesde men dat de binnenkomst van te grote groepen Afrikanen op den duur tot problemen zou kunnen leiden in de vorm van een soort vijfde colonne binnen de landsgrenzen.¹⁰

Aanvankelijk koos men voor een systeem van beperkte toelating. In 1828 werd via *Ordinance 49* aan boeren toestemming gegeven Afrikanen van buiten de kolonie als knechten in dienst te nemen.¹¹ Hierbij golden wel een aantal beperkende voorwaarden. De nieuwe immigranten mochten slechts in een beperkt aantal districten tewerkgesteld worden, zij waren verplicht altijd een door de 'veldkornet' af te geven pas bij zich te dragen en moesten zich bij binnenkomst in de kolonie eerst melden bij de magistraat van het betreffende district, die hen werk gaf of over de grens terugstuurde. Door oorlogen nam het aantal Afrikanen dat van de mogelijkheid binnen de kolonie werk te vinden gebruik maakte, snel toe. Als gevolg van de zesde oorlog aan de oostgrens trokken in 1836 bijvoorbeeld 17.000 Mfengu de kolonie binnen.¹²

Hoe belangrijk is nu de invloed van deze Afrikaanse immigranten geweest op de arbeidsmarkt? Hoewel het aantal immigranten aanzienlijk was lijkt het toch niet waarschijnlijk dat zij een belangrijke verlichting van het arbeidsprobleem konden bieden. Een groot deel van de kolonie bleef voor de nieuwe immigranten gesloten, zodat de aanwezigheid van de Afrikanen tot een klein gebied beperkt bleef. In de gebieden waar de immigranten mochten werken werden zij wel zeer gewaardeerd. De 'civil commissioner' van Fort Beaufort schreef bijvoorbeeld in 1857: 'Deze mensen verbeteren zich zichtbaar en waarden de voordelen van orde en goed bestuur.'¹³ En in hetzelfde jaar schreef de 'civil commissioner' van Colesberg: 'De boeren krijgen aanzienlijke hulp op het land door de jaarlijkse toestroming van Becuana Kaffirs, die op zoek naar werk in grote aantallen de kolonie binnenkomen'. Hij voegt daar echter aan toe 'Niettemin is er echter een algemene klacht over het gebrek aan arbeiders.'¹⁴

Bovenstaande vat waarschijnlijk wel ongeveer samen hoe de positie van Mfengu en andere Afrikanen is geweest. Er is veel waardering voor de manier waarop de nieuwe

immigranten werkten, zij waren minder lastig dan de Khoi en ontvingen bovendien graag loon in natura, wat gegeven het geldgebrek van de boeren een gunstige zaak was. Aan de andere kant was hun aantal nog onvoldoende om het arbeidstekort op te kunnen lossen. Zij werden ook als onervaren in de Europese landbouwmethoden beschouwd en daardoor niet overal inzetbaar geacht. 'Het zal nog wel enkele jaren duren voor de Kaffirs in de landbouw echt van nut zullen zijn'.¹⁵ Alleen in Albany, waar het grootste deel van de immigranten zich vestigde, is er sprake van een vermindering van het arbeidsprobleem.

Welke rol heeft tot slot de Britse overheid kunnen spelen? Op het eerste gezicht lijkt de Britse overheid een belangrijke liberaliserende invloed te hebben gehad op de ontwikkeling van de Kaapse samenleving. *Ordinance 50* en de vrijlating waren pogingen het lot van de gekleurde bevolking te verbeteren. De overgang naar een Brits bestuursstelsel in de jaren twintig kan de informele macht die de boeren in de binnenlanden hadden weten te veroveren weer hebben aangetast. De Grote Trek, en meer nog de motivatie die door sommige trekboeren is gegeven om weg te trekken, herstel van de blijkbaar verbroken 'juiste baas-knecht verhoudingen', lijkt te bevestigen dat de macht van de Britse overheid in de jaren twintig en dertig belangrijk is vergroot ten koste van de Hollandse boeren.¹⁶ Tocht moeten we de macht van de Britse overheid niet overschatten. De overgang naar een Brits bestuursstelsel ging niet gepaard met een sterke toename van het aantal overheidsambtenaren. Veel van de plaatselijke machthebbers bleven afkomstig uit de plaatselijke bevolking, en evenals in voorgaande jaren konden lokale bestuurders hun macht ten opzichte van de Khoi blijven misbruiken. De klachten van zendelingen over de plaatselijke machthebbers nemen na de overgang naar een Brits bestuur dan ook niet af. De door de Engelsen geïntroduceerde wijzigingen waren ook niet bedoeld om de macht van de plaatselijke bevolking al te zeer aan te tasten. Weliswaar werden de uit de plaatselijke bevolking afkomstige landdrost en heemraden vervangen door *Civil Commissioners* en *Resident Magistrates*, maar daarnaast werden er verschillende soorten gekozen raden ingesteld die zich met het plaatselijke bestuur bezig moesten houden. Ook de invoering van een Brits rechtssysteem met een belangrijke rol voor juryrechtspraak zal de positie van de boeren niet hebben verzwakt.¹⁷ Daarnaast bleven evenals in voorgaande decennia de grote afstanden en het tekort aan regeringsambtenaren de plaatselijke autonomie bevorderen.

Er is nog een argument te bedenken dat een al te vergaande bemoeienis van de Britse overheid met de plaatselijke politiek onwaarschijnlijk maakt. De Kaapkolonie mocht de Engelsen niet teveel geld gaan kosten. Dat betekende dat overheidsgeld voornamelijk moest worden opgebracht door belastingbetalers binnen de kolonie. Hierdoor ontstond een sterke afhankelijkheid van de belangrijkste belastingbetalers, de ondernemersgroepen. Er is in deze periode geen enkele ondernemersgroep te bedenken die belang kon hebben bij een toenemende Britse bemoeienis ten gunste van de gekleurde bevolking. Zij hadden slechts belang bij handhaving van de status quo, en daarmee had ook de regering indirect voordeel bij het voortbestaan van de bestaande situatie.

De Grote Trek, in de historiografie van Zuid-Afrika een der meest beschreven gebeurtenissen, is in het kader van ons onderwerp waarschijnlijk van ondergeschikt belang. Er lijkt hier eerder sprake te zijn van het wegtrekken van arme boeren die binnen de kolonie geen behoorlijk bestaan meer op konden bouwen, dan van een bewust protest tegen de

Britse overheidspolitiek. Te denken valt hier bijvoorbeeld aan de wolboeren die in financiële problemen raakten door de stijgende grondprijzen.

De grote autonomie, die de Engelsen de Kaapkolonie toestonden, had niet alleen tot gevolg dat de Centrale Kaapse regering sterk afhankelijk werd van de belangrijkste belastingbetalers, maar zorgde tevens voor een steeds grotere invloed van koloniale belangengroepen. Ongeacht welke Europese belangengroep aan invloed won, het kon slechts ten nadele zijn van de gekleurde bevolking. Of het nu, zoals tijdens de gouvernementsperiode van Smith, ondernemers als Godlonton waren, die een onevenredige invloed konden uitoefenen, of dat het juist vertegenwoordigers van de boerenbelangen waren, voor de gekleurde bevolking maakte het al niet meer uit.

In de periode 1830-1870 heeft de Kaapkolonie ontegenzeggelijk belangrijke sociaal-economische en politieke veranderingen ondergaan. Hoewel er nog veel nader onderzoek gedaan zal moeten worden menen wij toch dat in deze periode geen wezenlijke ommekeer heeft plaatsgevonden in de arbeidsverhoudingen. Misschien meer nog dan in de voorafgaande jaren is de betrokkenheid van alle blanke groeperingen bij het bestaande systeem van arbeidsverhoudingen gegroeid. De economische positie, ook bij de wolboeren, dwong de boeren de al bestaande onderdrukking te handhaven of zelfs te versterken. *Ordinance 50* betekende daarbij wel een probeem, maar juist de algemene roep om 'vagrancy'- en 'master and servant'-wetten, die hiervan het gevolg was, wijst op het bestaan van een ideologie waarin onderdrukking van alle arbeiders van niet-Europese afkomst al als normaal wordt beschouwd. Handelaars en financiers van wolboeren konden alleen hopen dat hun investeringen rendabel zouden zijn, d.w.z. dat de boeren hun financiële verplichtingen zouden kunnen blijven voldoen, bij een blijvende onderdrukking van de gekleurde arbeiders. Zoals de financiers en handelaren belang hadden bij het voort blijven bestaan van een boerenstand die in staat zou blijven schulden en rente terug te betalen, zo had de staat er weer belang bij dat diezelfde handelaren en financiers hun belastingen konden blijven betalen. Indirect werd de onderdrukking van de gekleurde knechten zo een staatsbelang. Ondanks de schijn van het tegendeel, *Ordinance 50*, de slavenemancipatie, de gelijkheid voor de wet enz., zien we hoe in de jaren 1830-1870 de Engelsen in toenemende mate betrokken raken bij het onderdrukkende raciale systeem op het platteland. Alleen in en rond Kaapstad was er sprake van een liberaliserende overheidsinvloed.

VI Conclusie

Het eerste hoofdstuk van dit boek zal vraagtekens hebben opgeroepen bij vele lezers. Hoe kan, bijvoorbeeld, een discussie van de positie van Joden in Byzantium verhelderend zijn voor een beter begrip van de positie van de Khoisan in Zuid-Afrika en van het ontstaan van een situatie van raciale stratificatie aldaar? Breder gesteld, geeft het gebruik van formele modellen duidelijkheid over het totstandkomen van discriminatie?

Wij hopen dat de antwoorden op deze vragen in dit boek enigszins duidelijk zijn geworden. Toch willen wij de conclusies t.a.v. de toepasbaarheid van het model op de Zuidafrikaanse geschiedenis expliciet maken. Wij geloven dat wij het nut daarvan hebben kunnen aantonen, hoewel bepaalde nuanceringen nog wel noodzakelijk zullen zijn. Het oorspronkelijke model wil een verklaring geven voor het ontstaan van discriminatie vanuit een open situatie. In hoeverre is er ooit in Zuid-Afrika sprake geweest van een open situatie? Op grond van onze analyses van de zeventiende en achttiende eeuw moeten wij betwijfelen of een dergelijke situatie er ooit bestaan heeft. Hiertegenover staat dat de sociale verhoudingen in de late achttiende eeuw nog niet zodanig vastgelegd waren dat op grond daarvan het ontstaan van discriminatie onafwendbaar, of zelfs maar begrijpelijk zou zijn.

Dit hebben wij beweerd op basis van drie argumenten. Ten eerste zijn mensen van niet-Europese afkomst in alle rangen van de koloniale samenleving te vinden. Vrije zwarten zijn niet als een aparte sociale categorie te onderscheiden: 'vrije zwarten' wilde niet meer zeggen dan dat men slaaf was geweest, en later vrijgelaten. Ten tweede is er het religieuze argument. Het onderscheid tussen christen en heiden, dat zo vaak als cruciaal wordt beschouwd, was in Zuid-Afrika geen onderscheid tussen blanken en gekleurden, maar een dat los stond van huidskleur. Ten derde hebben wij bewijzen kunnen vinden dat de relatie tussen blanke boeren en *sommige* Khoisan lange tijd een grote mate van vertrouwelijkheid en openheid kende. Het feit dat niet iedere Khoisan in dezelfde positie ten opzichte van Europeanen terecht kwam is een reden te meer om de afwezigheid van raciale scheidslijnen te veronderstellen.

Toch was de achttiende-eeuwse situatie verre van rooskleurig. Ten minste een van de drie variabelen die in het model als noodzakelijk voor het ontstaan van discriminatie worden gezien, namelijk stigmatisering, sociale afstand en terrorisering, was al duidelijk aanwezig. Europeanen hadden uitgesproken negatieve ideeën over mensen van niet-Europese afkomst. Maar er waren grote verschillen in de stigma's die aan verschillende groepen waren toegekend. Dit veranderde na 1800. Daarna vond een proces van vereenvoudiging plaats, zodanig dat een en hetzelfde stigma werd opgelegd aan iedere niet-Europeaan die al in het arbeidsproces van de kolonie was opgenomen. Op grond hiervan mag worden verondersteld dat, toen na 1835 toenemende aantallen niet-Khoisan Afrikanen dit lot ondervonden, dat stigma ook ten opzichte van hen werd gebruikt, als ook ten opzichte van nog buiten de kolonie levende Afrikanen. Met andere woorden, een diffuus stigma werd vervangen door een homogeen stigma.

Met betrekking tot de tweede variabele, sociale afstand, is het concept van geëtiqetteerde interactie geïntroduceerd. Dat wil zeggen dat interracial contacten niet verdwijnen maar uitsluitend plaats gaan vinden volgens vastgelegde, nauw omschreven patronen. Het is mogelijk geweest aan te tonen dat de interactiemogelijkheden tussen Khoisan en boeren voor 1800 nog betrekkelijk open waren, maar rond 1830 gereduceerd zijn tot uitsluitend door de blanken opgelegde baas-knecht verhoudingen. Met andere woorden, de kansen voor Khoisan sociale mobiliteit waren zo consequent afgesneden dat een blanke voortaan Khoisan (en andere niet-Europeanen) alleen in de positie van onderdrukte landarbeider tegenkwam. Hierdoor is de mogelijkheid van de correctie van al bestaande negatieve meningen sterk afgenomen.

Wat de aanwezigheid van de derde variabele, terrorisering, betreft, hebben wij schaarse, maar duidelijke voorbeelden gevonden. De relatief kleine overtuigingskracht van deze voorbeelden wordt sterk vergroot wanneer wij ons rekenschap afleggen van de rol die de overheid heeft gespeeld. Zeker op lokaal niveau zal door de overheid nooit geprobeerd zijn terrorisering tegen te gaan. Sterker nog, de overheid heeft actief meegewerkt met het opleggen van een discriminerend gedragspatroon op iedere blanke. Deze constatering is daarom van belang omdat in andere situaties waar stigmatisering en sociale afstand aanwezig waren de overheid soms, door haar optreden tegen terrorisering, een corrigerende rol heeft kunnen spelen.

Het is van belang erop te wijzen dat wij het model alleen hebben toegepast op sociale verhoudingen op het Zuidafrikaanse platteland gedurende de eerste decennia van de negentiende eeuw. Dit heeft enkele belangrijke gevolgen. Ten eerste, in Kaapstad zelf en aan de oostgrens van de kolonie, waar handelaars in contact kwamen met vrije Afrikaanse boeren, waren uitzonderingen mogelijk.¹ Ten tweede, het model moet getoetst worden aan zowel de verhoudingen op het platteland later in de negentiende eeuw (inclusief Natal en de Boeren Republieken) als aan de industrieel-kapitalistische wereld van na 1870. Het is echter niet te verwachten dat een dergelijke toetsing de belangrijkste conclusies van de radicale school van historici zou bestrijden. Bij zo'n toetsing lijkt het zinnig aandacht te schenken niet alleen aan de goudmijnen van de Witwatersrand, maar vooral ook aan de situatie in de diamantmijnen rondom Kimberley en aan de ontwikkeling van arbeidsverhoudingen in nijverheid en klein-industrie, met name in Kaapstad.²

Noten

I Inleiding

- 1 Zie b.v. John Rex, *Race Relations in Sociological Theory*, (Londen, 1970); Leo Kuper (ed.), *Race, Science and Society*, (Londen, 1975); Stanley B. Greenberg, *Race and State in Capitalist Development: Comparative Perspectives*, (New Haven en Londen, 1980); of op psychologisch terrein het nog altijd onmisbare klassieke werk, Gordon W. Allport, *The Nature of Prejudice*, (New York, 1958).
- 2 Heinrich Rickert, *Die Grenzen der Naturwissenschaftlicher Begriffsbildung: Eine logische Einleitung in die historischen Wissenschaft*, 4e editie (Tübingen, 1921).

II Hypothese

- 1 Hubert Passin, 'Untouchability in the Far East', *Monumenta Nipponica*, XI (1955), 28 *et. seq.*
- 2 Voor dit en andere voorbeelden zie Otto Klineberg, 'Race and Psychology; the problems of genetic differences', in Kuper (ed.), *Race, Science and Society*, 179 *et seq.*
- 3 Met name Karl Popper, *Conjectures and Refutations: The growth of Scientific Knowledge*, (Londen en New York, 1963).
- 4 Voor een nadere uitwerking zie de artikelen van D. van Arkel, *De groei van het anti-Joodse stereotype*, dat in februari 1984 in het *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* zal verschijnen, en P. H. H. Vries, dat vermoedelijk in mei 1984 in het *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* zal verschijnen.
- 5 Er zijn twee bewijzen:
 - 1 Als $A\bar{x} = 0$ en $\bar{A}x = 0$, dan is $A\bar{x} + \bar{A}x = 0$ of
 - (1) $A\bar{x} + \bar{A}x + Ax + Ax = Ax$, of
 - (2) $A(x + \bar{x}) + x(A + \bar{A}) = Ax$ of
 - (3) $A + x = Ax$ of
 - (4) $Ax + xx = Axx$ of
 - (5) $Ax + x = Ax$ of
 - (6) $Ax + (A + \bar{A})x = Ax$, of
 - (7) $Ax + Ax + \bar{A}x = Ax$, of
 - (8) $Ax + \bar{A}x = Ax$, of
 - (9) $x(A + \bar{A}) = Ax$ of
 - (10) $x = Ax$, of
 - (11) $x + A = Ax + A$.Daar (3) $x + A = Ax$ en (10) $Ax = x$ volgt
 $x = Ax + A = Ax + A(x + \bar{x}) = Ax + Ax + A\bar{x} = Ax + A\bar{x} = A(x + \bar{x}) = A$.
 - II Als $A\bar{x} = 0$, dan $\bar{A}\bar{x} = 1$, of $\bar{A} + x = 1$, of $A\bar{A} + Ax = A$ of
 $0 + Ax = A$ of $Ax = A$.
Als $\bar{A}x = 0$ dan $\bar{A}x = A$ of $A + \bar{x} = 1$ of $Ax + \bar{x}x = x$ of $Ax + 0 = x$, of $Ax = x$.
Voor de rekenregels $A\bar{A} = 0$, $Ax + Ax = Ax$, $(A + \bar{A}) = 1$ of $(x + \bar{x}) = 1$,
 $0 = \bar{1}$ en $1 = \bar{0}$, $A\bar{A} = A$ of $xx = x$ en $A\bar{x} = \bar{A} + x$ en $\bar{A}x = A + \bar{x}$, etc.
zie F. W. Beth, *Symbolische logica*, ('s-Gravenhage, 1950).
- 6 Summier in D. van Arkel, *Antisemitism in Austria*, (Leiden, 1966); uitgebreider in nog te verschijnen boek.
- 7 H. Wilke, 'Vooroordeel: begripsvorming, de toekenning ervan en benadering', in G. J. Kok *et al.*, *Vooroordeel en discriminatie*, (Alphen aan den Rijn, 1979).
- 8 D. van Arkel, *Chio en Minerva*, (Leiden, 1967).
- 9 Greenberg, *Race and State in Capitalist Development*, Tp. III.

III Verwerpingen

IIIA

*Hierbij verwijzen wij naar Popper, *Conjectures and Refutations*.

- 1 M. C. Legassick, 'Gold, Agriculture and Secondary Industry in South Africa, 1885-1970: From periphery to sub-metropole as a forced labour system' in R. Palmer and Q. N. Parsons (eds.), *The Roots of Rural Poverty in Central and Southern Africa*, (Londen, 1977), 175.
- 2 Monopsonie is het equivalent van monopolie, maar van de kant van de koper, niet van die van de verkoper.
- 3 Frederick A. Johnstone, *Class, Race and Gold: A Study of Class Relations and Racial Discrimination in South Africa*, (Londen, 1976), 20, *et seq.*
- 4 Legassick, 'Gold, Agriculture and Secondary Industry', 182.
- 5 *Ibid.*, 182.
- 6 *Ibid.*, 180.
- 7 Voor verdere gevolgen, zie ook T. O. Ranger, 'Race and Tribe in Southern Africa: European ideas and African acceptance', in Robert Ross (ed.), *Racism and Colonialism: Essays on Ideology and Social Structure*, ('s-Gravenhage, 1982).
- 8 M. L. Morris, 'The Development of Capitalism in South African Agriculture: Class struggle in the countryside', *Economy and Society*, XV, (1976).
- 9 M.n. D. Hobart Houghton, *The South African Economy*, (Kaapstad, 1964) en zijn 'Economic development, 1865-1965', in Monica Wilson en L. M. Thompson (eds.), *Oxford History of South Africa*, 2 delen (Oxford, 1968-1971), II. Zie ook Francis Wilson, *Labour in the South African Gold Mines*, (Cambridge, 1972), en veel andere werken.
- 10 Dan O'Meara, 'The 1947 African Mineworkers Strike and the Political Economy of South Africa', *Journal of Commonwealth Political Studies*, XIII, (1975), 146-173.
- 11 Frederick A. Johnstone, 'Comment', *Review III* (1979), 303-314.

IIIB

- 1 Leo Kuper, 'Plural Societies: Perspectives and Problems', in L. Kuper en M. G. Smith, *Pluralism in Africa*, (Berkeley, 1971); Rex, *Race Relations in Sociological Theory*; Pierre van den Berghe, *South Africa, A study in conflict*, (Berkeley, 1970).
- 2 J. S. Furnivall, *Colonial Policy and Practice, A comparative study of Burma and Netherlands India*, (Cambridge, 1948), 304.
- 3 Dit onderscheid zal hieronder nader worden uitgewerkt.
- 4 ARA VOC 4082.
- 5 Richard Elphick en Robert Shell, 'Intergroup relations: Khoikhoi, settlers, slaves and free blacks, 1652-1795', in Richard Elphick en Hermann Giliomee (eds.), *The Shaping of South African Society, 1652-1820*, (Londen, 1979), 139, 151.
- 6 J. L. Hatting, *Die Eerste Vryswartes van Stellenbosch, 1679-1720*, (Parow, 1981); John Campbell, *Travels in South Africa Undertaken at the request of the London Missionary Society*, (Londen, 1815), 23; Richard Elphick beweert in 'A Comparative History of White Supremacy', *Journal of Interdisciplinary History*, XIII (1983), 511, dat er zeer weinig vrije zwarten op het platteland waren. Dit zal wel waar zijn, maar de aanwezigheid van zelfs maar één zwarte man of vrouw, die geen problemen ondervindt, maakt de afwezigheid van een raciaal vooroordeel duidelijk. Voor de logica van verificatie en falsificatie, cf. Karl Popper, *The Logic of Scientific Discovery*, (Londen, 1959), 40-42.
- 7 RCP 26.1.1787, ARA VOC 4328, f. 51.
- 8 H. C. V. Leibbrandt, *Precis of the Archives of the Cape of Good Hope: Requesten, I*, (Cape Town, 1905), 171, 222; Herman Giliomee en Richard Elphick, 'The structure of European domination at the Cape, 1652-1820', in Elphick en Giliomee (eds.), *Shaping*, 381.
- 9 Voor de bewering dat raciale discriminatie in de laatste jaren van de VOC-overheersing is toegenomen, zie *ibid.* maar cf. George M. Frederickson, *White Supremacy: A comparative study in American and South African History*, (New York en Oxford, 1981), 87-8.
- 10 Leibbrandt, *Requesten*, I, 171.
- 11 RCC, I, 249.
- 12 Samuel Hudson, Essai 'slavery' CA A602, 9 (met dank aan Robert Shell).
- 13 Elphick en Shell, 'Intergroup relations', in Elphick en Giliomee, (eds.), *Shaping*, 126-135.
- 14 cf. Frederickson, *White Supremacy*, 119.

- 1 Deze wat overtrokken aanval volgt die van Stanley B. Greenberg, *Race and State in Capitalist development*, 113-116.
- 2 Jan J. Loubser, 'Calvinism, Equality and Inclusion: the case of Afrikaner Calvinism', in S. N. Eisenstadt (ed.) *The Protestant Ethic and Modernisation: A Comparative View*, (New York en Londen, 1968), 368.
- 3 I. D. MacCrone, *Race Attitudes in South Africa: Historical, experimental and psychological studies*, (Johannesburg, 1937); Sheila Patterson, *The Last Trek*, (Londen, 1957); Eric Walker, *The Great Trek*, (Londen, 1938); en *The Frontier Tradition in South Africa*, (Oxford, 1930); F. A. van Jaarsveld, *The Afrikaner's Interpretation of South African History*, (Kaapstad, 1964), 5-14, cf. W. M. MacMillan, *Bantu, Boer and Britton: the making of the South African Native Problem*, 2de ed. (Oxford, 1963), 38-52.
- 4 M. C. Kitshoff, *Gottlieb Wilhelm Antony van der Lingen, Kaapse Predikant uit die negentiende eeu*, (Groningen, 1972), 145-172.
- 5 P. C. Emmer, 'The West India Company, 1621-1791: Dutch or Atlantic?', in Leonard Blussé en Femme Gaastra (eds.), *Companies and Trade: Essays on Overseas Trading Companies during the Ancien Regime*, (Leiden, 1981), 74-5.
- 6 J. A. van der Chijs, *Nederlandsch-Indisch Plakaatboek*, I, (Batavia en 's-Gravenhage, 1885), 474.
- 7 cf. Jurrien van Goor, *Jan Kompenie as Schoolmaster: Dutch education in Ceylon, 1690-1795*, (Utrecht, 1978).
- 8 J. Hoge, 'Die Geskiedenis van die Lutherse Kerk aan die Kaap', *Archives Yearbook for South African History*, 1939, II.
- 9 François Valentijn, *Beschrijvinge van de Kaap der Goede Hoop met de zaaken daartoe behorende*, ed. E. H. Raidt, 2 delen, (Kaapstad, 1972-3), II, 259.
- 10 C. Spoelstra, *Bouwstoffen voor de Geschiedenis der Nederduitsch-Gereformeerde Kerken in Zuid-Afrika*, 2 delen, (Amsterdam, 1906-7), spec. I, 63-119, II, 19-33.
- 11 G. McTheal, *History of South Africa under the Administration of the Dutch East India Company (1652-1795)*, index.
- 12 J. A. Heese, *Die Herkoms van die Afrikaner, 1657-1867*, (Kaapstad, 1971), 21.
- 13 J. R. Bruijn, 'De Personeelsbehoefte van de VOC overzee en aan boord, gezien in Aziatisch en Nederlands perspectief', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, XC1, (1976), 241-2.
- 14 Valentijn, *Beschrijvinge*, II, 259.
- 15 Richard Elphick, 'Cultural and Religious processes on the South African frontier', ongepubliceerde paper, 1978.
- 16 H. Lichtenstein, *Travels in Southern Africa in the Years 1803, 1804, 1805 and 1806*, 2 delen, (Kaapstad, 1928-1930), II, 121; John Barrow, *An Account of travels into the Interior of Southern Africa*, 2 delen, (Londen, 1801), I, 82, II, 425; cf. O. F. Mentzel, *A Geographical and Topographical description of the Cape of Good Hope*, 3 delen, (Kaapstad, 1921, 1924, 1944), III, 119; J. W. Cloppenburg (VOC ambtenaar), geciteerd door P. J. van der Merwe, *Die Trekboer in die Geskiedenis van die Kaapkolonie, 1657-1842*, (Kaapstad, 1938), 242.
- 17 T. N. Hanekom, *Helperus Rizema van Lier: Die lewensbeeld van 'n Kaapse Predikant uit die 18de Eeu*, (Kaapstad en Pretoria, 1959); M. C. Vos, *Merkwaardig Verhaal aangaande het leven en de lotgevallen van Michiel Christiaan Vos...*, (Amsterdam, 1824).
- 18 Geciteerd in Hanekom, *Van Lier*, 247.
- 19 John Philip, *Memoir of Mrs. Matilda Smith*, (Kaapstad, 1820).
- 20 Markus 16: 15. Zie G. en G. Fagan, *Church Street in the Land of Waveren*, (Tulbagh, 1975), 33; Hanekom, *Van Lier*, 198-9.
- 21 Lichtenstein, *Travels*, II, 121.
- 22 William M. Freund, 'The Career of Johannes Theodorus van der Kemp and his role in the History of South Africa', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 86 (1973), 379-80.
- 23 B. Spoelstra, *Die 'Doppers' in Suid-Afrika, 1760-1899*, (Kaapstad, 1963), 12-13.
- 24 *Ibid.*, 63-85.
- 25 Frederickson, *White Supremacy*, 170.
- 26 Anders Sparman, *A Voyage to the Cape of Good Hope...*, 2 delen, (Kaapstad, 1975), I, 264.
- 27 e.g. D. Moodie, *The Record...*, (herdruk, Amsterdam, 1960), pt. III, 26, 44.
- 28 *Resolusies van die Politieke Raad, Deel I (1651-1669)*, (Kaapstad, 1957), 390.
- 29 ARA VOC 4347.
- 30 Hanekom, *Van Lier*, 198; Elphick en Shell, 'Intergroup relations', in Elphick en Giliomee (eds.), *Shaping*, 121.
- 31 Giliomee en Elphick, 'The Structure of European domination', in *ibid.*, 322; Hermann Giliomee, *Die Kaap tydens de Eerste Britse Bewind*, (Kaapstad, 1975), 15.
- 32 Hermann Giliomee, 'The Eastern Frontier, 1770-1812', in Elphick en Giliomee (eds.), *Shaping*, 324-5.
- 33 Spoelstra (ed.), *Bouwstoffen*, I, 562, 567-8, 572, 576, 582.
- 34 Sparman, *Voyage*, I, 264.

- 1 Zie e.g. Ernst van den Boogaart, 'Colour Prejudice and the Yardstick of Civility: the Initial Dutch confrontation with Black Africans, 1590-1635', in Ross (ed.), *Racism and Colonialism*; Léon Poliakov, 'Racism from the Enlightenment to the Age of Imperialism', in *ibid.*
- 2 Winthrop D. Jordan, *White over Black: American Attitudes toward the Negro, 1550-1812*, (Baltimore, 1969).
- 3 Jan Lucassen, 'Hollanders over de Khoikhoi, 1595-1652', Doctoraal scriptie, Leiden, (1971).
- 4 R. Raven-Hart, *Cape Good Hope, 1652-1702: the first fifty years of Dutch colonisation as seen by callers*, (Kaapstad, 1971).
- 5 Jordan, *White over Black*, 226.
- 6 *Ibid.*, 226-7.
- 7 C. Kruyskamp (ed.), *Van Dale: Groot Woordenboek der Nederlandse Taal*, 10de druk ('s-Gravenhage, 1976), 997.
- 8 Shula Marks, 'Khoisan Resistance to the Dutch in the Seventeenth and Eighteenth Centuries', *Journal of African History*, XIII, (1972), 55.
- 9 V. A. February, *Mind Your Colour: The 'Coloured' Stereotype in South African Literature*, (Londen, 1981).
- 10 e.g. Theal, *History of South Africa under the Dutch East India Company*, II, 379, 382.
- 11 I. Schapera en B. Farrington (eds.), *The Early Cape Hottentots*, (Kaapstad, 1933), 173.
- 12 *Ibid.*, 175.
- 13 ARA VOC 4136, 12.
- 14 Robert Ross, 'The changing legal position of the Khoisan in the Cape Colony, 1652-1795', *African Perspectives* (1979).
- 15 e.g. Bergh aan Landdrost van Swellendam, 8 april 1774, ARA VOC 4278.
- 16 I. D. MacCrone, *Race Attitudes in South Africa. Historical, experimental and psychological studies*, (Johannesburg, 1937); Martin Legassick, 'The frontier tradition in South African historiography', in Shula Marks en Anthony Atmore (eds.), *Economy and Society in Pre-industrial South Africa*, (Londen, 1981).
- 17 e.g. Casus 10 contra Theunis Roelofs, 16 okt. 1727, ARA VOC 4105.
- 18 Giliomee, 'Eastern Frontier', in Elphick en Giliomee (eds.), *Shaping*, 324-5.
- 19 *Ibid.*, 325.
- 20 Moodie, *Record*, Pt. III, *passim*.
- 21 e.g. E. C. Godée Molsbergen, *Reizen in Zuid-Afrika in de Hollandse Tijd*, 4 delen ('s-Gravenhage, 1916-1932), III, 270; Resolusies van de Raad van Politie, 6, nov. 1755, ARA VOC 4199.
- 22 e.g. Burger-memorie van 17 febr. 1784, geciteerd door Van der Merwe, *Trekboer*, 187.
- 23 Resolusies van de Raad van Politie, 6 juni 1777, geciteerd door P. J. van der Merwe, *Die Noordwaartse Beweging van die Boere voor die Groot Trek*, ('s-Gravenhage, 1938), 41.
- 24 M. P. de Chavonnes et al., *The Reports of De Chavonnes and his Council and of Van Imhoff on the Cape*, (Kaapstad, 1918), 88.
- 25 c.f. Ira Berlin, 'Time, Space and the Evolution of Afro-American Society in British Mainland North America', *American Historical Review*, LXXXV (1980), 59.
- 26 Robert Semple, *Walks and Sketches at the Cape of Good Hope*, (herdrukt, Kaapstad en Amsterdam, 1968), 49; c.f. M. Gerbcau, 'Les minorités mal connues; esclaves Indiens et Malais des Mascaraignes au XIXe siècle', in *Migrations. Minorités et Echanges en Ocean Indien XIX-XX siècles*, (Aix-en-Provence, 1978), 187-9.
- 27 Dit blijkt duidelijk uit het rapport afgedrukt in Godée Molsbergen, (ed.), *Reizen in Zuid-Afrika*.

IIIE

- 1 Pieter van Duin en Robert Ross, *The Economy of the Cape Colony in the Eighteenth Century* (te verschijnen).
- 2 Bruijn, 'Personeelsbehoefte'.
- 3 L. F. Maingard, 'Studies in Korana History, Customs and Language', *Bantu Studies* VI, (1932); Van der Merwe, *Noordwaartse Beweging*, 8; Marks, 'Khoisan Resistance', 70-74; J. C. van Oordt, *Kaapse Taalgief*, (Kaapstad, 1952), IV, 18.
- 4 CA C.J. 29415, 120, vendurolle nalatenschap Jan Necker, 18 mei 1789.
- 5 Richard Elphick, 'The Khoisan, to c. 1770', in Elphick en Giliomee (eds.), *Shaping*.
- 6 Van der Merwe, *Noordwaartse Beweging*, en *Trekboer*; S. G. Neumark, *Economic Influences on the South African Frontier, 1652-1836*, (Stanford, 1957); Leonard Guelke, 'Frontier Settlement in Early Dutch South Africa', *Annals of the Association of American Geographers*, LXVI (1976), en 'The White Settlers, 1652-1780', in Elphick en Giliomee (eds.), *Shaping*; Robert Ross, 'Capitalism, Expansion and Incorporation of the South African Frontier', in Howard Lamar en L. M. Thompson (eds.), *The Frontier in History: North America and Southern Africa compared*, (New Haven en Londen, 1981).

- 7 P. J. van der Merwe, *Trek, Studies oor die Mobiliteit van die Pioniersbevolking aan die Kaap*, (Kaapstad, Bloemfontein en Port Elizabeth, 1945).
- 8 Ross, 'Capitalism, Expansion and Incorporation'.
- 9 Marks, 'Khoisan Resistance'.
- 10 Moodie, *The Record*, Pt. II, 26, 35.
- 11 Susan Newton-King and V. C. Malherbe, *The Khoikhoi rebellion in the Eastern Cape, (1799-1803)*, (Kaapstad, 1981).
- 12 Report van J. H. Redelinghuijs, november 1833, CA GH 19/4.
- 13 Susan Newton-King, 'Background to the Khoikhoi rebellion of 1799-1803', *Collected Seminar Papers of the Institute of Commonwealth Studies, London, The Societies of Southern Africa in the 19th and 20th Centuries*, X (1981), 9.
- 14 Hermann Giliomee, 'Eastern Frontiers', in Elphick en Giliomee (eds.), *Shaping*, 300.
- 15 Zie verder, en V. C. Malherbe, Diversification and mobility of Khoikhoi labour in the Cape Colony... MA VCI 1978.
- 16 Michael Streak, *The Afrikaner as viewed by the English, 1795-1854*, (Kaapstad, 1974), h. 1 en 2.
- 17 Susan Newton-King, persoonlike mededeling; zie ook Newton-King, 'Background' en Newton-King en Malherbe, *Khoikhoi rebellion*.

IV Getoetste veronderstellingen, 1800-1830

IVA

- 1 L. H. B. Thom, *Die Geskiedenis van Skaapboerdery in Suid-Afrika*, (Amsterdam, 1936); R. S. Lopez, 'The Origin of the Merino sheep', *The Joshua Starr Memorial Volume*, (New York, 1953).

IVB

- 1 Robert Ross, 'The Rise of the Cape Gentry', *Journal of Southern African Studies*, IX, (1983).
- 2 Gerrit Schutte, 'Company and Colonists at the Cape', in Elphick en Giliomee (eds.), *Shaping*, 187.
- 3 Robert Ross, 'The Rule of Law at the Cape of Good Hope in the Eighteenth Century', *Journal of Imperial and Commonwealth History*, IX (1980), 1-15.
- 4 William B. Freund, 'Society and Government in Dutch South Africa: the Cape and the Batavians, 1803-1806', Ph.D. Yale, 1971.
- 5 *Ibid.*, 87.
- 6 Geciteerd door H. S. Swart, 'Developments in Currency and Banking at the Cape between 1782 and 1825, with an account of contemporary controversies', Ph.D., UCT, 1953, 62-3.
- 7 P. J. Venter, 'Landdroos en Heemrade, 1682-1827', *Archives Year Book for South African History*, III (1940), vooral 11-7.
- 8 J. T. van der Kemp aan Caledon, 14 jan. 1811, geciteerd door Hermann Giliomee, 'Die Administrasie-tydperk van Lord Caledon, 1807-1811', *Archives Year Book for South African History*, XXIX, 2 (1966), 303.
- 9 Truter aan Cradock, 15-6-1812. RCC VIII, 439.
- 10 Deze cijfers komen uit de opgaafrollen, en zijn gecorrigeerd om belastingontduiking te compenseren; zie Van Duin en Ross, *Economy*.
- 11 RCC I, 296-7; RCC VI, 75-6.
- 12 Swart, 'Currency and Banking', 17.

IVC

- 1 Swart, 'Currency and Banking', 6-7.
- 2 *Ibid.*, 17.
- 3 Brian Kantor, 'The Rixdollar and Foreign Exchange', *South African Journal of Economics*, XXXVIII, (1970).
- 4 Omdat 'Trotters' geschriften niet in Europa te vinden zijn, hebben wij het proefschrift van Swart, 'Currency and Banking' gebruikt, waarnaar wij verwijzen.
- 5 Geciteerd door Swart, 'Currency and Banking', 382.
- 6 Judith B. Williams, *British Commercial Policy and Trade Expansion, 1705-1850*, (Oxford, 1972), 20.

- 7 P. W. Grant, *Considerations on the State of the Colonial Currency at the Cape of Good Hope*, (Kaapstad, 1825), 74.
- 8 R. F. M. Immelman, *Men of Good Hope. The Romantic story of the Cape Town Chamber of Commerce, 1804-1954*, (Kaapstad, 1954).
- 9 Grant, *Considerations*, 97-103.
- 10 E. A. Nobbs, 'William Duckitt's Diary, 1799-1800', *Archives Year Book for South African History*, IV (1942).
- 11 D. J. van Zyl, *Kaapse Wyn en Brandewyn, 1795-1860*, (Kaapstad en Pretoria, 1975), 51-77.
- 12 Thom, *Geskiedenis van die Skaapboerdery*.
- 13 In 1832 was het aantal slaven in de kolonie 33628, nauwelijks meer dan in 1806, PRO CO 53/69, 236-7.
- 14 Susan Newton-King, 'The Labour market of the Cape Colony, 1807-1828' in Marks en Atmore (eds.), *Economy and Society in Pre-industrial South Africa*, 185 ff.
- 15 British Parliamentary Paper, 215 van 1837, *Accounts of Slave Compensation Claims*, 351-361.

IVD

- 1 RCC XXIX, 488; Returns of the Slave Population, RCC XXVI, 204.
- 2 J. B. Peires, *The House of Phalo: A History of the Xhosa people in the Days of their Independence*, (Johannesburg, 1981), 103-6.
- 3 Newton-King, 'Labour Market' in Marks en Atmore (eds.), *Economy and Society in Pre-industrial South Africa*, 175.
- 4 Giliomee, 'Administrasietydperk van Lord Caledon', 273.
- 5 *Ibid.*, 277.
- 6 'Report of J. T. Bigge upon the Hottentot and Bushman Population of the Cape of Good Hope and of the Missionary Institutions, 28 Jan. 1830', RCC, XXV, 306.
- 7 'Proclamation by Sir John Cradock concerning the registration of Hottentots and apprenticeship of Hottentot children', RCC VIII, 385.
- 8 Instructies van Hardcastle aan Bethelsdorp, waarin hij vraagt de nadruk te leggen op de opleiding van jonge Khoisan tot timmerlieden, wagenmakers en kleermakers, 1 dec. 1808, LMS, 3/1/D.
- 9 Campbell aan Philip, 23 nov. 1819, LMS 8/1/D.
- 10 Campbell aan LMS, sept. 1814; Report of missionaries at Bethelsdorp, feb. 1815, LMS 6/1/B.
- 11 Read aan LMS, 23 jan. 1812, LMS 5/1/B.
- 12 Philip aan LMS, 17 aug. 1822, LMS 8/5/A; Khoisan vervoeren militaire goederen van Algoa Baai naar Grahamstown.
- 13 'Report of missionaries at Bethelsdorp, feb. 1815', LMS 6/1/B.
- 14 Campbell aan Philip, 23 nov. 1819, LMS 8/1/D.
- 15 Philip aan LMS, 17 aug. 1822, LMS 8/5/A.
- 16 Philip aan LMS, nov. 1826, LMS 10/1/E.
- 17 'Memorial of the Directors of the LMS, 4 juli 1825', RCC, XXII, 133.
- 18 Van der Kemp aan het koloniale bewind, geciteerd in 'Memorial of the LMS', RCC, XXX, 169; zie ook 'Journaal van de Commissie tot verbetering van veeveelt en landbouw, 4 feb. 1808', Truter Papers, CA, A76, 6.
- 19 Philip aan LMS, geciteerd in RCC III, 140.
- 20 Janssens aan Van der Kemp, 3 mei 1805, LMS 3/1/C.
- 21 Van der Kemp aan LMS, 10 juli 1806, LMS 3/3/A.
- 22 'Report of Lieutenant Colonel Collins to the Earl of Caledon', RCC, VII, 109-110.
- 23 Giliomee 'Administrasietydperk van Lord Caledon', 291.
- 24 Read aan LMS, 8 aug. 1812, LMS 5/1/E.
- 25 Bigge, 'Report on Hottentot and Bushman population', RCC, XXXV, 306.
- 26 Corner aan LMS, 26 juli 1817, LMS 5/1/E.
- 27 Philip aan LMS, 18 dec. 1830, LMS 12/1/D.
- 28 Giliomee, 'Administrasietydperk van Lord Caledon', 29.
- 29 Philip aan LMS, nov. 1826, geciteerd in 'Memorial of the LMS', RCC, XXX, 172.
- 30 Jaarverslag, Bethelsdorp, 1805, LMS 3/1/D; Janssens aan Van der Kemp, 3 mei 1805, LMS 3/1/B.
- 31 Read aan LMS, 20 jan. 1815, LMS 6/1/A.
- 32 Cuyler aan Bethelsdorp sendelingen, 30 april 1811, LMS 4/4/C.
- 33 Secretary to Gov. aan R. Wilmot Horton, 1 nov. 1825, RCC, XXIII, 376-7.
- 34 *Ibid.*
- 35 Bourke aan Hay, 7 nov. 1827, 'the errors imputed to Colonel Cuyler were those of the established system of the colony', RCC, XXIV, 105.
- 36 W. Dunn aan Secretary of State, 16 juni 1821, RCC, XIV, 22.

- 37 T. Pringle aan LMS, 23 dec. 1825, LMS 9/4/C.
- 38 Philip aan LMS, 12 juni 1834, LMS 14/1/C.
- 39 Read aan LMS, 3 maart 1813, LMS 5/2/B.
- 40 Report of the Commissioners of Enquiry on the finances of the Colony, sept. 1826, *RCC*, XXVII, 377.
- 41 Report of the Commissioners of Enquiry upon Criminal Law and Jurisprudence, aug. 1827, *RCC*, XXXIII, 112-4.
- 42 Read aan LMS, 8 aug. 1812, LMS 5/1/E.
- 43 'Evidence given by H. C. D. Maynier, 25 april 1825', *RCC*, XXI, 386-394.
- 44 Giliomee 'Eastern Frontier', in Elphick en Giliomee (eds.), *Shaping*, 300.
- 45 *Ibid.*
- 46 Philip Rapport voor 1830, LMS 12/2/A; Bigge en Colebrook aan Bathurst, 3 jan. 1825, *RCC*, XXX, 198.
- 47 Anderson aan LMS, 1828, LMS 10/2/D.
- 48 Brief van P. S. Joubert, 27 juni 1822, *RCC*, XXX, 170.
- 49 Helm aan LMS, 16 nov. 1829, LMS 11/4/B.
- 50 Geciteerd door Giliomee, 'Administrasietydperk van Lord Caledon', 299.
- 51 Read aan LMS, 2 okt. 1807, LMS 4/4/D.
- 52 Jaarverslag Bethelsdorp, 1810, LMS 4/3/C.
- 53 Campbell aan LMS, 21 sept. 1814, LMS 5/4/D.
- 54 Van der Kemp aan LMS, ongedateerd (1803), LMS 2/3/D.
- 55 Jaarverslag Bethelsdorp, 1809, LMS 4/1/E.
- 56 Evans aan LMS, 20 mei 1817, LMS 7/2/A.
- 57 *Ibid.*
- 58 Barker aan LMS, 8 jan. 1821, LMS 8/3/A.
- 59 'Report of J. T. Bigge upon the Courts of Justice', *RCC*, XXVI, 24.
- 60 Jane Philip aan LMS, 10 okt. 1832, LMS 13/1/C.
- 61 Elliot aan LMS, 16 feb. 1835, LMS 14/3/B.
- 62 Newton-King, 'Labour Market', in Marks en Atmore (eds.), *Pre-industrial Economy and Society*, 198.
- 63 Philip aan LMS, 12 juni 1834, LMS 14/1/C.
- 64 'Report of J. T. Bigge on the Hottentots and Bushman population of the Cape of Good Hope and of the Missionary Institutions, 28 jan. 1831', *RCC*, XXXV, 306.
- 65 J. W. Bigge aan W. Huskisson, 12 mei 1828, *RCC*, XXXV, 201.

V Stabilisering van het sociale patroon, 1830-1860

- 1 *Cape Blue Book*, 1846, 441-3. In de Kaapdistricten kregen veldarbeiders 25-30 shillings per maand, plus huisvesting en voedsel; in oogsttijd 1/6 d tot 3/- per dag. In Graaff-Reinet kregen zij 6 tot 12 shillings per maand, of 40 tot 60 shillings, plus voedsel, huisvesting en kleding, per annum.
- 2 *Ibid.*
- 3 Deze informatie komt uit Cape of Good Hope, Legislative Council, *Master and Servant: Documents on the Working of the Order in Council of 21st July 1846*. (Kaapstad, 1849).
- 4 In de enquête gedrukt in *Master and Servant* werd contractbreuk door 10 van de 19 Magistraten als een der belangrijkste klachten van meesters t.o. ondergeschikten genoemd. Negen keer werd weglopen genoemd. Andere veel genoemde klachten waren brutaliteit (zeven keer) en luiheid (negen keer).
- 5 *Ibid.*
- 6 Thom, *Skaapboerdery*, 301, 304.
- 7 *Ibid.*, 308.
- 8 Tony Kirk, 'The Cape Economy and the expropriation of the Kat River settlement, 1846-1857', in Marks en Atmore (eds.), *Economy and Society*, 337.
- 9 Gilchrist, *The Cape of Good Hope*, (Glasgow, 1844), 13, geciteerd in *ibid.* 237.
- 10 Peires, *House of Phalo*, 103-105.
- 11 *Ibid.*
- 12 Monica Wilson, 'Cooperation and conflict: The Eastern Cape Frontier', in M. Wilson en L. M. Thompson, *Oxford History of South Africa*, 2 delen (Oxford, 1969-1971), I, 249.
- 13 *Cape Blue Book*, 1856, 593.
- 14 *Ibid.*, 599.
- 15 *Cape Blue Book*, 1857, ff 2.
- 16 Afgedrukt in C. F. J. Muller, *Die Britse Owerheid en Die Groot Trek* (Johannesburg, 1963), tegenover 87.

17 Voor uitgebreidere informatie over de overgang naar een Brits bestuurlijk en juridisch systeem, zie J. K. Fryer, 'The Government of the Cape of Good Hope, 1825-54: The age of Imperial reform', *Argief Jaarboek vir Suid-Afrikaanse Geskiedenis*, (1964), I.

VI Conclusie

1 S. Trapido, 'The friends of the natives: merchants, peasants and the political and ideological structure of liberalism in the Cape', in Marks en Atmore (eds.), *Economy and Society*.

2 Deze problemen zullen worden behandeld in het over enige tijd te verschijnen proefschrift van P. C. van Duin.

Lijst van geciteerde literatuur

- Allport, G. W., *The Nature of Prejudice*, New York 1958.
- Arkel, D. van, *Clio en Minerva*, Leiden 1967.
- Arkel, D. van, *Antisemitism in Austria*, Leiden 1966.
- Atmore A. en Marks, Sh. (eds.), *Economy and Society in Pre-industrial South Africa*, Londen 1981.
- Barrow, J., *An account of travels into the Interior of Southern Africa*, 2 delen, Londen 1801.
- Berghe, P. v.d., *South Africa, A Study in Conflict*, Berkeley 1970.
- Bird, W. W., *State of the Cape of Good Hope in 1822*. Herdruk. Kaapstad 1966.
- Blussé, L. en Gaastra, F. (eds.), *Companies and Trade: Essays on Overseas Trading Companies during the Ancien Régime*, Leiden 1981.
- Boëseken, A., *Slaves and Free Blacks at the Cape*, Kaapstad 1977.
- Bruijn, J. R., "De personeelsbehoefte van de VOC overzee en aan boord, bezien in Aziatisch en Nederlands perspectief", *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, XC1, 1976.
- Campbell, J., *Travels in South Africa Undertaken at the Request of the London Missionary Society*, Londen 1815.
- Chavannes, M. P. de (ed.), *The Reports of the Chavannes and his Council and of Van Imhoff on the Cape*, Kaapstad 1918.
- Chijs, J. A. v.d., *Nederlandsch-Indisch Plakaatboek I*, Batavia en 's-Gravenhage, 1885.
- Duin, P. van en Ross, R., *The Economy of the Cape Colony in the Eighteenth Century*, (verschijnt binnenkort).
- Elphick, R., *Kraal and Castle: Khoikhoi and the Founding of White South Africa*, New Haven en Londen 1977.
- Elphick, R., "A Comparative History of White Supremacy", *Journal of Interdisciplinary History*, XIII, 1983.
- Elphick, R., "Cultural and Religious Processes on the South African Frontier", ongepubliceerde paper, 1978.
- Elphick, R. en Giliomee, H. (eds.), *The Shaping of South African Society, 1652-1820*, Londen 1979.
- February, V. A., *Mind Your Culture: The Coloured Stereotype in South African Literature*, Londen 1981.
- Frederickson, G. M., *White Supremacy: A Comparative Study in American and South African History*, New York en Oxford 1981.
- Freund, W. B., "The Career of Johannes Theodorus v.d. Kemp and his Role in the History of South Africa", *Tijdschrift voor Geschiedenis* 86, 1973.
- Freund, W. B., "Society and Government in Dutch South Africa. The Cape and the Batavians, 1803-1806", Ph.D. Yale 1971.
- Fryer, J. K., "The Government of Cape of Good Hope, 1825-1854: The Age of Imperial Reform", *Argief Jaarboek vir Suid-Afrikaans Geskiedenis*, 1964, I.
- Furnivall, J. S., *Colonial Policy and Practice, A Comparative Study of Burma and Netherlands India*, Cambridge 1948.
- Gerbeau, M., "Les minorités mal connues; esclaves Indien et Malais des Mascaraignes au XIXe Siècle", in: *Migrations Minorités et Echanges en Océan Indien XIX-XX siècles*, Aix-en-Provence 1978.
- Giliomee, H., "Die Administrasietypiek van Lord Caledon, 1807-1811", in: *Archives Yearbook for South African History*, XXIX, 2, 1966.
- Giliomee, H., *Die Kaap tydens de Eerste Britse Bewind*, Kaapstad 1975.
- Godée Molsbergen, E. C., *Reizen in Zuid-Afrika in de Hollandse Tijd*, 4 delen, 's-Gravenhage 1916-1932.
- Goor, J. van, *Jan Kompenie as Schoolmaster: Dutch education in Ceylon 1690-1795*, Utrecht 1978.
- Grant, P. W., *Considerations on the State of the Colonial Currency at the Cape of Good Hope*, Kaapstad 1825.
- Greenberg, S. B., *Race and State in Capitalist Development: Comparative Perspectives*, New Haven en Londen 1980.
- Guelke, L., "Frontier Settlement in Early Dutch South Africa", in: *Annals of the Association of American Geographers*, LXVI, 1976.
- Hanekom, T. N., *Helperus Ritzema v. Lier: Die levensbeeld van 'n Kaapse Predikant uit de 18de eeu*, Kaapstad 1959.
- Hatting, J. L., *Die Eerste Vrijswartes van Stellenbosch 1679-1720*, Paren 1981.
- Heese, J. A., *Die Herkomst van de Afrikaner, 1657-1867*, Kaapstad 1971.
- Hoge, J., "Die Geskiedenis van die Lutherse Kerk aan die Kaap", *Archives Yearbook for South African History*, II, 1939.
- Houghton, D. H., *The South African Economy*, Kaapstad 1914.

- Immelman, R. E. M., *Men of Good Hope. The Romantic Story of the Cape Town Chamber of Commerce, 1804-1954*, Kaapstad 1954.
- Jaarsveld, F. A. v., *The Afrikaner's Interpretation of South African History*, Kaapstad 1964.
- Johnstone, F. A., *Class, Race and Gold: A Study of Class Relations and Racial Discrimination in South Africa*, Londen 1976.
- Johnstone, F. A., "Comment", *Review*, III, 1979.
- Jordan, W. D., *White over Black: American Attitudes toward the Negro, 1550-1812*, Baltimore 1969.
- Kanter, B., "The Rixdollar and Foreign Exchange", in: *South African Journal of Economics*, XXXVIII, 1970.
- Kirk, T., "The Cape Economy and the expropriation of the Kat River Settlement, 1846-1857", in: Sh. Marks and A. Atmore (eds.), *Economy and Society in Pre-Industrial South Africa*, Londen 1981.
- Kitshoff, M. C., *Gottlieb Wilhelm Antony v.d. Lingen, Kaapse predikant uit die negentiende eeu*, Groningen 1972.
- Klineberg, O., "Race and Psychology; the Problems of Genetic Differences" in Kuper (ed.), *Race, Science and Society*, Londen 1975.
- Kok, G. J. e.a., *Vooroordeel en discriminatie*, Alphen a/d Rijn 1979.
- Kuper, L. (ed.), *Race, Science and Society*, Londen 1975.
- Kuper, L., Smith, M. G., *Pluralism in Africa*, Berkeley 1971.
- Lamar, H. en Thompson, L. M., *The Frontier in History: North America and Southern Africa Compared*, New Haven en Londen 1981.
- Legassick, M. C., "Gold, Agriculture and Secondary Industry in South Africa 1885-1970", in: R. Palmer en Q. N. Parsons (eds.), *The Roots of Rural Poverty in Central and Southern Africa*, Londen 1977.
- Leibbrandt, *Precis of the Archives of the Cape of Good Hope: Requesten I*, Cape Town 1905.
- Lichtenstein, H., *Travels in Southern Africa in the Years 1803, 1804, 1805 and 1806*, 2 delen, Kaapstad 1928-1930.
- Lopez, R. S., "The origin of the Merino sheep", *The Joshua Starr Memorial Volume*, New York 1953.
- Loubser, J. L., "Calvinism, Equality and Inclusion: the Case of Afrikaner Calvinism", in: S. N. Eisenstadt (ed.), *The protestant Ethic and modernisation: A Comparative View*, New York en Londen 1968.
- Lucassen, J., "Hollanders over de Khoikhoi, 1595-1652", *Doctoraalscriptie*, Leiden 1971.
- MacCrone, I. D., *Race Attitudes in South Africa: Historical, experimental and psychological studies*, Johannesburg 1937.
- MacMillan, W. M., *The Cape Colour Question: A Historical Survey*, Londen 1927.
- MacMillan, W. M., *Bantu, Boer and Britton: the Making of the South African Native Problem*, Oxford 1963.
- Maingard, I. F., "Studies in Korana History: Customs and Language", *Bantu Studies*, VI, 1932.
- Marais, J. S., *The Cape Coloured People 1652-1937*, Londen 1939.
- Marks, Sh., "Khoisan Resistance to the Dutch in the Seventeenth and Eighteenth Centuries", *Journal of African History*, XIII, 1972.
- Mentzel, O. F., *A Geographical and Topographical Description of the Cape of Good Hope*, 3 delen, Kaapstad 1921, 1924, 1944.
- Merwe, P. v.d., *Trek, Studies oor die Mobiliteit van die Pioniersbevolking aan die Kaap*, Kaapstad 1945.
- Merwe, P. J. v.d., *Die Nordwaartse Beweging van die Boere voor die Groot Trek*, 's-Gravenhage 1938.
- Merwe, P. J. v.d., *Die Trekboer in die Geskiedenis van die Kaapkolonie, 1657-1842*, Kaapstad 1938.
- Morris, M. L., "The Development of Capitalism in South African Agriculture: Class Struggle in the Countryside", *Economy and Society*, XV, 1976.
- O'Meara, D., "The 1947 African Mineworkers Strike and the Political Economy of South Africa", *Journal of Commonwealth Political Studies*, XIII, 1975.
- Muller, C. F. J., *Die Britse Overheid en Die Groot Trek*, Johannesburg 1963.
- Neumark, S. G., *Economic Influences on the South African Frontier, 1652-1836*, Stanford 1957.
- Newton-King, S. en Malherbe, V. C., *The Khoikhoi Rebellion in the Eastern Cape (1799-1803)*, Kaapstad 1981.
- Newton-King, S., "Background to the Khoikhoi Rebellion of 1799-1803", *Collected Seminar Papers of the Institute of Commonwealth Studies, London. The Society of Southern Africa in the 19th and 20th Centuries*, X, 1981.
- Nobbs, E. A., "William Dickitt's Diary 1799-1800", *Archives Year Book for South African History*, IV, 1942.
- Oord, J. C. v., *Kaapse Taalgief*, Kaapstad 1952.
- Passin, H., "Untouchability in the Far East", in: *Monumenta Nipponica*, XI, 1955.
- Patterson, S., *The Last Trek*, Londen 1957.
- Peires, J. B., *The House of Phalo: A History of the Xhosa people in the days of their Independence*, Johannesburg 1981.
- Philip, J., *Memoir of Mrs. Matilda Smith*, Kaapstad 1830.
- Popper, K., *The Logic of Scientific Discovery*, Londen 1959.
- Ranger, T. O., "Race and Tribe in Southern Africa: European Ideas and African Acceptance", in: R. Ross (ed.), *Racism and Colonialism. Essays on Ideology and Social Structure*, 's-Gravenhage 1982.

- Raven-Hart, R., *Cape Good Hope, 1652-1702: The First Fifty Years of Dutch Colonisation as seen by Callers*, Kaapstad 1971.
- Rex, J., *Race Relations in Sociological Theory*, Londen 1970.
- Richard, H., *Die Grenzen der Naturwissenschaftlicher Begriffsbildung: Eine logische Einleitung in die historischen Wissenschaften*, Tübingen 1921.
- Ross, R. J., *Cape of Torments: Slavery and Resistance in South Africa*, Londen 1983.
- Ross, R., "The changing legal position of the Khoisan in the Cape Colony, 1652-1795", *African Perspectives*, 1979.
- Ross, R., (ed.), *Racism and Colonialism. Essays on Ideology and Social Structure*, 's-Gravenhage 1982.
- Ross, R., "The Rule of Law at the Cape of Good Hope in the Eighteenth Century", *Journal of Imperial and Commonwealth History*, IX, 1980.
- Ross, R., "The Rise of the Cape Gentry", *Journal of Southern African Studies*, IX, 1983.
- Schapiro, I. en Farrington, B. (eds.), *The Early Cape Hottentots*, Kaapstad 1933.
- Semple, R., *Walks and Sketches at the Cape of Good Hope*, Herdruk. Kaapstad en Amsterdam 1968.
- Sparrman, A., *A Voyage to the Cape of Good Hope*, 2 delen, Kaapstad 1975.
- Spoelstra, B., *Die "Doppers" in Suid-Afrika (1760-1899)*, Kaapstad 1975.
- Spoelstra, C., *Bouwstoffen voor de Geschiedenis der Nederduitsch-Gereformeerde Kerken in Zuid-Afrika*, Amsterdam 1906-1907.
- Streak, M., *The Afrikaners as viewed by the English, (1795-1854)*, Kaapstad 1974.
- Swart, H. S., *Developments in Currency and Banking at the Cape between 1782 and 1825, with an account of contemporary controversies*, Ph.D. U.C.T., 1953.
- Theal, G. Mc., *History of South Africa under the Administration of the Dutch East India Company (1652-1795)*.
- Thom, L. B. H., *Die Geskiedenis van Skaapboerdery in Suid-Afrika*, Amsterdam 1936.
- Valentijn, F., *Beschrijvinge van de Kaap der Goede Hoope met de zaaken daartoe behorende*, ed. H. Raidt, Kaapstad 1972-1973.
- Vos, M. C., *Merkwaardig Verhaal aangaande het leven en de lotgevallen van Michiel Christiaan Vos*, Amsterdam 1824.
- Walther, E., *The Frontier Tradition in South Africa*, Oxford 1930.
- Walther, E., *The Great Trek*, Londen 1938.
- Wilke, H., "Vooroordeel: begripsvorming, de herkenning ervan en benadering", in: G. J. Kok (ed.), *Vooroordeel en discriminatie*, Alphen a/d Rijn 1979.
- Williams, J. B., *British Commercial Policy and Trade Expansion, 1705-1850*, Oxford 1972.
- Wilson, F., *Labour in the south African Gold Mines*, Cambridge 1972.
- Wilson, M. en Thompson, C. M. (eds.), *Oxford History of South Africa*, 2 delen, Oxford 1968-1971.
- Zyl, P. J. v., *Kaapse Wyn en Brandewyn, 1795-1860*, Kaapstad en Pretoria 1975.